

Az Oktatáskutató (1981—1990)

Újra az Akadémián

Kemenes újra elemében volt. Alig hogy megszervezte a főosztályát – és éppen csak megkezdte az akadémiai kutató (MTA Pedagógiai Kutató Csoport) főszámolását -, most a saját főosztályát számolhatta föl, és gondoskodhatott az odahívottak (odacsábítottak) elhelyezéséről. A főszámolást Pozsgay kezdeményezte; állítólag nyomásnak engedett (Aczél nyomásának, rebesgették; úgy látszik, mégsem eléggé, mert nem sokkal később Pozsgay maga is otthagya a minisztériumot). Fölfelé buktatják, közölte bennfentesen Kemenes. A Népfront élén (odament főtitkárnak) többeket elérhet, nagyobb hatása lesz. Ez kissé nehezen volt hihető – itt mégis miniszter volt -, de Kemenes értesülései általában jók voltak, jóslatai beigazolódtak, így ezt is elfogadtuk tőle. Pozsgayval egyeztetek, mondta, és mindenkit végigkérdezett, hová szeretne kerülni. Mintha kívánságlistát állított volna össze.

A szálak – a sorsok – akkorra meglehetősen összegabalyodtak. Az akadémiai kutatóból egyesek már átkerültek az egyetemre, mások a „fepekuk”-ba (Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ, a minisztérium felsőoktatási háttérintézete, amelyet Polinszky alapított). Most újakkal bővült a sor: Kemenes leginkább azon volt – itt volt a legtöbb kapcsolata -, hogy a Közgazdasági Egyetemre „vigye át” a főosztályt; v legalább annak meghatározó részét. Azon kívül, hogy maga is a közgázon tanított (ki tudja, hányadik állásaként, noha fokozatot sohasem szerzett), a főosztály munkatársainak a többsége is a közgázt végezte el. Így hát nem lett volna – nem volt – ismeretlen a közeg. Sőt, visszatértek *alma materükbe*. S amit elkezdünk csinálni, az is leginkább egy közgázos dolgozatra hasonlított: megírni a hetvenes évek művelődéspolitikáját („De oktatás is legyen benne! De a színház is...”). Tulajdonképpen ide vonult vissza a főosztály, így alapították meg azt a tanséket, amely ma (2011) is működik (társadalompolitika, közpolitika). Néhány megbeszélésén – amikor a hetvenes évek művelődéspolitikájának történetét fogalmaztuk – mindnyájan részt vettünk; a Veres Pálné utca iskolaépületében ültünk le, jó hangulatú megbeszélésekre. Néha Kemenes maga is megjelent.

Mert egyébként mi K-val – mint az oktatáspolitikai osztály volt munkatársai – másfelé tájékozódunk (jóllehet Kemenes minket is hívott). Most, hogy a PKCs volt munkatársai (Halász Gábor, Nagy Mari, Junghaus Ibolya) a Rigó utcába kerültek, az a hely valamivel vonzóbban tűnt, mint egészen idegen környezetben kezdeni. A közgázt kívülről néztük, ha méltányoltuk is - Kemenes közben járt, hogy K férje is a közgázon helyezkedhessen el -, de vonzani azért nem vonzott. Nem mintha a felsőoktatási kutató különösebben vonzó lett volna. A Rigó utca, egykori iskolaépület - ma a nyelvizsga központ és a Fulbright bizottság titkársága székel ott, többek között – nem irodaháznak épült persze eredetileg, s ahhoz, hogy irodának megfeleljen, szörnyen szét és össze kellett darabolni. Viszont jó ismerősök voltak ott; az egykori PKCs tagjai; Darvas Évával, aki akkor jött vissza szülési szabadságról, hosszan

mérlegeltük az utcasarkon szemlélődve, milyen is lehet majd ebben a sárga, nem túl barátságos épületben újra összejönni.

K végül is ezt választotta, nem okozva túl nagy fejtörést Kemenesnek. Én azonban nem akartam kötélnek állni. Túl közelről láttam az intézmények minisztériumi földarabolását – megszüntetést, átszervezést, emberek hányódását – ahhoz, hogy különösebb illúzióim lettek volna a felsőoktatási kutató sorsát illetően; vagy arról az intézetről, amely annak romjain mármár megszületett (az Oktatáskutató). Illúzióim nekem is voltak persze – de azok az Akadémiához fűztek (annak boszorkánykonyhájába nem láttam bele, ott mintha a kutatóknak és tevékenységüknek nagyobb presztizsük lett volna). S valóban: volt a PKCs-ban olyan is (Pálvölgyi Lajos), aki másik akadémiai kutatót választott, amikor a pedagógiai megszűnt. Én a szociológia mellett kötöttem ki.

„A Kálmán! Persze, megbeszélem a Kálmánnal”, közölte vígan Kemenes, aki Kulcsár Kálmánt is ismerte – ki tudja, honnan -, de legalább is úgy tett, mintha mindez egy szavába került volna. S csakugyan. Néhány nappal később, mintegy varázsütésre, Kulcsár Kálmán, aki akkor a Szociológiai Kutató igazgatója volt az Akadémián, hívott, és közölte: nem bánja, ha nála dolgozom.

*

A Szociológiát azért választottam, mert – túl azon, hogy szerettem volna, ha maguk közé fogadnak -, nem voltak teljesen ismeretlenek. PKCs-s korunkban többször látogattuk őket, részben informálódni, részben közös munka végett (ez utóbbiból rendszerint nem lett semmi; egy-két Köznevelés cikket sikerült kisajtolnom belőlük). Legközelebb Szelényi Ivánhoz kerültem, akivel majdnem pontosan egy időségek voltunk, s éreztem rajta valamit, ami mintha közös lett volna bennünk (akkor még nem ismertem a származását és útját, ameddig a szociológiáig elérkezett). Szürke, magában mintás öltönyt viselt, vastag talpú barna cipőt, ruganyos volt, és határozott; gyorsan ráállt egy Köznevelés-interjúra (de cikket azért nem adott). Én addig nagyjából egy fajta szociológiát tudtam beazonosítani, amelyhez Hegedűs András (egykori miniszterelnök, akkor intézeti igazgató) útmutatása vezetett el: azt, amely a társadalmi mobilitást az iskolázással kapcsolta össze. Nekem eleinte az volt a szociológia, a szociológusok pedig azok, akik ezt az irányzatot képviselték, művelték, mindenekelőtt Ferge Zsuzsa és azok, akik hozzá kapcsolódtak, vele dolgoztak (pl. Gázsó Ferenc). Szelényitől számomra újszerű szociológiát tanultam, a lakóhely szociológiáját. Bár, valljuk meg, nem volt túl érdekes, mégis érdeklődéssel olvastam Konrád Györggyel írott könyvét (Az új lakótelepek szociológiai problémái, 1971)

„Nem kell a társadalmat b...gatni”, közölte beszélgetés közben – a Vörösmarty téri irodaházban ültünk le az interjúra, közvetlenül, teketóriázás nélkül -, amikor a „társadalmi tervezésről” kérdeztem (a Tervhivatal, később a minisztériumi főosztály kedvelt kifejezése). Szelényi sokkal inkább a „szerves fejlődés” híve volt; magabiztosan nyilatkozott a településekről (inkább a városok szociológiáját ismerte), csak akkor bizonytalanodott el kissé, amikor az iskola szerepét kérdeztem. Még nem tudtam, ezzel a Szelényi-interjúval mekkora „fogást” csináltam. Hamarosan – a Zaporozsccel hazafelé, a Kőbányai úton, egy villanyrendőrnél - döbbenet hallottam a Szabad Európában, hogy Konráddal együtt letartóztatták. Ő kijelentette, hogy kivándorol, Konrád azonban („Én magyar író vagyok”) itthon maradt. Ez nekem imponált (még nem tudtam, mit takart).

Ahonnán én néztem, a magyar szociológiának két, legfőljebb három fellegvára látszott; az egyik a több vihart megélt és fölkavart akadémiai kutató. Ezt Hegedűs András szervezte meg, első virágkorát az 1960-as években élte, tulajdonképp egy idős a magyar szociológia újraindulásával. Hegedűs András – mintha megbánta volna ötvenhatos szereplését (könyve szerint meg is bánta) – most visszakanyarodott népi kollégista ifjúságához, és újra fölfedezte a hazai valóságot. E fölfedező munkát az Akadémia védőszárnyai alatt végezhetette, maga köré gyűjtve elkötelezett értelmiségiek egy csoportját, akik az ügy (fölfedezés) kedvéért kompromisszumot kötöttek vele és népi kollégista múltjával, és odaadó hívei lettek a szociológiának. Társadalmi hátterek és családi hagyományok e sajátos vegyülete következtében hiteles statisztikai adatolás, a falu (agrárium) és a szegénység felé fordulás, valamint városi, sőt, mondjuk, belvárosi értelmiségi elégedetlenség a rendszerrel szemben jellemezte – szememben legalább is – a hazai szociológiát. Egyesek a közgázról érkeztek, többen eredetileg a filozófiából, hegedűs maga ügyesen lavirozott köztük, elfogadták. 1968 – elkötelezettségük az új mechanizmus iránt, főképp pedig szembefordulásuk a csehszlovákiai bevonulással – vetett véget a Szociológiai Kutató első szakaszának.

Amikor én a Szociológiai Kutatóba („szocleráj”, ahogy a pesti aszfalton hívták) már a második korszakát élte; ezt sem viharok nélkül, mint Szelényi esete mutatta (Haraszi Miklós kutatását szervezte, finanszírozta, hozták föl ellenük). Az intézetet a magas, szikár (vagy szikárnak maradni igyekvő), távolságtartó Kulcsár Kálmán vezette; írásait, könyveit igyekeztem megérteni, de bevallom, egészen sohasem sikerült. Válásáról pletykák keringtek (Kemenes is tudott belőlük egy csokorra valót), távolságtartása mégsem csak az idegennek (nekem) szólt. Sokszor azt éreztem, ha akar sem tud igazán föloldódni; vagy túl sok tisztázatlanságot hurcolt magával, amiről hallgatott (ezt is ismertem). Kapcsolatunk mindvégig korrekt volt, de sohasem barátságos vagy közvetlen; nem sok közös ügyünk akadt. Elkönnyvelte, hogy én az iskolával foglalkozom (tudta, mi a pedagógia, egri pedagógus szülők gyermekeként), s hogy valamiért a Szociológiába szerettem volna kerülni. A fő szempont alighanem az volt, hogy Kemenes átadta a státusomat (fizetésem) neki.

Belülről persze a „szocleráj” egyáltalán nem úgy nézett ki, mint kívülről, ahonnán vágyott és kívánt akadémiai kutatót és kutatókat láttunk benne (akárcsak én a távlatokat szelevényi templomtoronyban). A leginkább föltűnő mindenesetre a szétesettsége volt. Nekem korábban úgy tetszett, hogy „a szociológusok” mindig csoportban dolgoznak – akkor is, ha különböző helyeken dolgoznak -, közösen tervezik és végzik a munkájukat (nagy fölmérések, hosszú, lepedőnyi „gépi táblák”) -, sőt alkalmanként még a kandidátusijukat is közösen írják (pedagógiában ilyesmi elképzelhetetlen volt). S nyilván így szerveződött a hazai szociológia, legalább is kezdetben, amikor még félig összeesküvők művelték, a legitimitás határain egyensúlyozva. Mint kutatóm intézet azonban jobbára csak arra szolgált, hogy akik ott dolgoznak – szerencsések voltak oda bekerülni -, azoknak legyen valamennyi (nem túl sok) stabil fizetésük. Egyébként alig vagy egyáltalán nem fordultak elő az intézetben. Közös összejövetelekre, intézeti megmozdulásokra – hát még csapatépítésre, akadémiai étoszra - én nem emlékszem. Ez megnehezítette, de meg is könnyítette a beilleszkedésemet.

Mivel a Szociológián iskolával nem foglalkoztak – Kulcsár is, mások is úgy gondolták, hogy az iskola egyenlő a pedagógiával (és viszont) -, mást kellett kitalálnom, s ez a szervezetek szociológiája volt. Most, hogy némi kudarcot vallottam (átmenetileg, gondoltam persze) az „oktatástervezéssel”, gyerünk vissza az iskolához, ott biztos lábakon állok (mint mindenki, én is jártam iskolába, de mint nem mindenki, én ráadásul még tanítottam is benne, bennük). S hogy az iskola ne – vagy ne csak – pedagógia legyen, meg kellett tanulnom hozzá a szervezeteket. A Szociológián töltött első hónapok tehát azzal teltek el, hogy

szervezetelméletet és szervezetszociológiát tanultam; „tankönyveim” ma is megvannak még, aláhúzogatva. (Szentpéteri nagy összefoglalója csak később jelent meg, én egy jegyzetét vettem kézbe, annál is inkább, mivel Szentpéteri mint igazgatóhelyettes, fél lábbal az intézetben dolgozott.) A szervezetek iránti – kezdetben inkább csinált, később már valóságos – érdeklődésem aztán a gazdasági szervezetekig vezettek el; s ennek révén olyan kollégákhoz (Makó Csaba, Gyekiczky Tamás), akikkel máig barátságban vagyok.

A Szociológia – és a szociológia mint tudomány – fölfedezésében azonban a nagy lökést az adta, hogy egy olyan szobába ültetett Kulcsár, ahol nekem akkor még ismeretlen nevek – Farkas János, Tamás Pál – ültek (már amikor ültek, sokszor voltak úton, külföldön vagy egyszerűen csak terepen). Amit műveltek, az már akkor is tudományszociológia volt, csak én nem tudtam róla, nem értettem. Lehet, hogy maga Kulcsár is végiggondolta, lehet, hogy csak így alakult; de az érdeklődésünk és az irányultságunk jól megfért egymással. S mint ilyenkor lenni szokott, nem sok idő múlva komoly és tartós barátságba fordult, eltérő háttereink és életútjaink ellenére. S lehet, azért is, mert mindketten eléggé a Szociológia margóján voltak (Tamás Pál eredetileg fizikus volt, Farkas János a Veszprémi Egyetemen marxizmust tanított – távol a Szociológia első korszakának történetétől és társadalmától; sőt, mondhatni, oppozícióban vele).

*

A Társadalomkutató a Városligetben a hazai szociológia sokáig másik fellegvárának látszott (MSzMP KB Társadalomkutató Intézete). Nem szociológiai intézetnek szerveződött; annál szélesebb spektruma volt. Névleg a központi bizottság háttérintézete volt, valójában beletartozott a „testvérpártok” hasonló jellegű ideológiai intézeteinek sorába. Kádári (aczéli) főhangokkal azonban, aminek a lényege az értelmiség – bizonyos értelmiségi körök – odacsábítása és magukhoz kötése volt, megnyerése, mondjuk, a rendszer támogatásához. Szociológia csak később alakult ki benne, s éppen Szelényi Ivánék kezdeményezésére (sokáig ő volt az egyetlen szociológus ott). Gázsó Ferenc és csoportja sem szociológiát művelt – mint diszciplínát -, hanem ifjúságkutatást mint kutatási területet; amelyhez azonban szinte kizárólag szociológiát, majdnem mindig a társadalmi rétegződés szociológiáját használták föl (ez volt Gázsó szakterülete). Az Ajtósi Dürer sor és a Dózsa György út sarkán álló épület – amelynek a legfelső emeltét foglalták el – a Politikai Főiskola épülete volt kedvezményes étkezési és sportolási lehetőségekkel, uszodával is. A legfelső emeletről különös látvány tárult föl – soha nem láttam azelőtt a Városligetet és Budapestet ebből a fekvésből, nem is ismertem föl hirtelenjében. A liget hullámszó fájának koronája fölött – mint zöld tenger – Buda és Óbuda dombjaira és hegyeire lehetett látni, varázsos volt. Gázsó csapata (Liskó Ilona, Csákó Mihály) kicsiny, de odaadó sereg volt. Elszántan vizsgálták a szakmunkás fiatalokat, gondolva, sőt tudva, hogy a „valósággal” alágyújtanak a Pártnak és ideológiájának (jöllehet a kenyéradójuk volt).

A magyar szociológia és művelői, mondhatjuk, gúzsba kötve táncoltak; ez különösen a „társtud”-ra (Társadalomtudományi Intézet) volt igaz. Egyfelől a filozófiából, sőt az ideológiából érkeztek, váltak szociológussá, mintegy pártütővé – különösen azután, hogy számszerűsítették a társadalom osztályszerkezetét (amelynek az ideológia szerint lassan el is kellett volna már tűnnie). Ezzel kihívták az ideológusok haragját, akik a Pártban (és a központi bizottságban is) támogatókat kerestek, találtak is. Másfelől olyasmiket tudtak – vagy nevesítettek – a Kádár-kor magyarországi társadalmáról -, amit még ha köztudott volt is, illetlen volt kimondani (szegénység, elmaradottság, cigányok). Adataikra és megállapításaikra a központi pártapparátus ugyanúgy reagált, mint a bürokrácia általában a szakértőkre:

nyilvánosan elutasították, elítélték, legalább is „jobban tudták”; nem nyilvánosan idézték és beszéltek róla. „A szociológusoknak” ez sajátosan kényes helyzetet nyújtott; mintha örökösen fényben sütkeztek volna, noha ez a fény, mondjuk, a börtönfelügyelő lámpája volt is.

Ezt a helyzetet nemcsak maguk a szociológusok váltották ki. (Mint a lámpaoszlop, mondta Szcsepanski interjú közben: világít, a részeg nekimegy, szidja is, de azért belefogózik – tudhatta, Gomulka tanácsadója volt.). Hanem a kádári konszolidáció kultúrpolitikája, amelyben akkor már (az 1970-80-as évek fordulója) Aczél György befolyása dominált. Aczél népieket és urbánusokat egyaránt magához kötni törekedett, s ők a szociológiában is körvonalazódtak (a társtud inkább a „népiek” gyűjtőjévé vált, mint sokuk pályája és kötődése mutatta). A szociológiát – a magyar szociológia újjáéledését – azonban nem ők kezdeményezték, hanem „az urbánusok”. Így a szociológia történetéből meglehetősen hiányoztak a harmincas évek falukutatói és népi írói; míg viszont a Huszadik Század és köre dominált. Szociológusnak lenni – szociológiát művelni - egyet jelentett a mintavételek-kérdőíves vizsgálatokkal, amelyeket oly plasztikusan mutatott be Cseh-Szombathy és Ferge módszertani olvasókönyve, s amely távolságot tartott és valamelyes biztosságot jelentett az ideológiai támadásokkal szemben. („Szociológia nincs is, bosszankodtam K-val, miközben ebédért álltunk sorba az akadémiai büfében. Ha szétszedem, marad a történelem, a filozófia, meg a statisztika.”)

*

Ízlésemnek és vonzalmaimnak épp ezért inkább megfelelt az az értelmiségszociológia, amellyel Huszár Tibor tanszékén találkoztam. Huszár Tibornak nem voltam a hallgatója, egyszer vizsgáztam csak nála. Akkor épp az ELTE filozófia tanszékéről lépett ki, meghallotta, hogy keresem, mert kandidátusi vizsgát kellett nála tennem. Átkísért a szomszéd szobába – a bölcsészkaron akkor is hely szűke volt -, érdeklődve kérdezgetett, inkább tájékozódott, semmint vizsgáztatott volna. Nagyvonalúságára és oldottságára emlékszem, s arra, hogy az egész tudományos képzéssel – ahogy akkor szerveződött – kissé hadilábon állt. Bár pedagógiából szerzett tudományos minősítést ő is, később a szociológia felé fordult, s megalakította az ELTE szociológia tanszékét (az ELTE mai Társadalomtudományi Karának őstét).

Huszár Tibor jó vágású, mozgékony ember volt, valahányszor találkoztam vele, mindig föltűnt, hogy tulajdonképpen milyen magas. Könnyedén és beavatottan kommunikált; látszott, hogy fontos információk birtokában van, amennyire lehetett, otthonosan mozgott a magyar szociológia szövevényes bozótjában. Bár a tanszéken empirikus kutatások folytak – szerettem az ilyen műhelymunkát, amely elfelejtette (és elfödte) az akadémiai hierarchiát -, Huszár Tibor inkább elvi-elméleti kérdésekben tájékozódott (ami szokatlan, sőt egyedülálló volt a szociológiának azon a palettáján, amelyet addigra megismertem). Találkoztam vele a Valóság szerkesztőségében - a szerkesztőség egyik tagja volt, ami a kor szűk publikációs lehetőségei miatt szintén befolyást jelentett -, az egyetemen persze, sőt a minisztériumban is. Amikor megismerkedtünk, az „értelmiségkutatás” állt érdeklődésének középpontjában (ki tudja, milyen politikai szükségszerűségek és egyéni vonzalmak motiválták). Tanszékét és tevékenységét az „értelmiségkutatás” éppúgy meghatározta, mint Gázsó csapatát a szakmunkás kutatások vagy Fergét akkor már a szegénységkutatás és vele a szociálpolitika.

Huszár tanszéke az egyetem, a politika és az értelmiségi körök (szociológusok) hármásának kikötői között navigált – gondosan kimérve, melyiktől mikor milyen távolságban-közelségben kell és szabad lenni. Tanszéke diplomát adott (a szociológia másik két műhelye ezt nem

adhatott); hallgatóságát gondosan válogatta. Magam soha nem tanultam szociológiát – ha csak nem „az élet egyetemén” -, és nem tudtam olyan bennfentesen társalogni sem („a Zsuzsa”, „az Iván”, később már „a Feri” is, így, névelővel), mint ahogy azokban a körökben illett s szokásban volt. Pozsgay köréhez tartozva (valamelyest), inkább művelődéspolitikáról (én) s persze az értelmiségkutatásról (ő) beszélgettünk. Huszár Tibor megérezte, hogy ez nekem fontos (s tán abban a pillanatban én is fontos voltam neki), mert megállapította: „Széles terület – sokan elférünk”. Mintegy zöld jelzést adva, hogy igen, arra mehetek tovább.

*

Szociológusi évem (mert formálisan csak egy év volt) és szociológiai kalandozásaim (ami sokkal tovább tartott) között volt azért biztos kikötő; noha rozzant és viharvert. A PKCs maradványaihoz vissza-visszatértem; a személyes kapcsolatok és tárgybéli kötődések is odakalauzoltak. Minisztériumi vívódásaimat mintegy varázsütésre megszüntette, ha egykori osztályom maradványával összeültünk dolgozni (vagy csak aktuálisan fecsegni). Mentem föl a Várba (a PKCs szervezetileg már megszűnt, de még nem költöztették másik helyekre). S ahogy az Ostrom utcán gyalogoltam – elértem a Bécsi kaput, elmentem az evangélikus templom előtt, aztán jobbra annál a háznál, ahol Kálmán György, szeretett színészem lakott -, s végül kikötöttem az Úri utcai szobámban, lépésről lépésre felejtettem el vélt vagy valós minisztériumi sérelmeimet. Fönn ismerős arcok és ismerős kérdések vártak. Alig vártak már, ez mindig jól esett (már maga az udvarias fordulat is). S akkor is jól esett, amikor már elköltöztek a Várból (bár persze a vári lét volt az igazi).

A Rigó utca – a Baross utca, a VIII. kerület – nem volt otthonos (nem tudtam még, hogy Eszter révén egyszer mennyire az lesz). Korábban jártam már a „fepekukban” Zibolennél, de azzal utasított el, hogy nála már sok a „flekkes ember” (akkor Kozák Gyula, Forintos György, Kupa Mihály is ott dolgozott). Zibolen most már nyugdíjas volt, s én, gondoltam, most már nem vagyok „flekkes”, ha egyszer minisztériumi is lettem (s a „flekkeket” sem úgy értették már). De azért az intézet levegője fojtó volt, különösen nekünk, kívülről jötteknek (nekem, kívülállónak meg különösen is). Szerencsére nem csak én éreztem annak, hanem idestova mindenki. Az egykori munkatársak a bizonytalanságuk miatt – még mindig nem dőlt el, ki hová kerül, mi lesz az intézet „profilja”, azaz hová tartozik, mi lesz a sorsa. A most érkezetteknek pedig a kívülállásuk miatt, no meg amiatt, hogy a minisztériumi bürokrácia – mint intézményfönntartó – valahogy másként működött, mint az Akadémia. (Az egyiknek nem kellettünk, hát nem figyelt ránk. A másiknak nagyon is kellettünk, hát mindenbe beleszólt.)

Amilyen csinnadrattával vonultunk a minisztériumba – új kezdet, új stílus, új korszak -, olyan megvetéssel és észrevétlenül lopakodtunk ki. K és én a papírjainkat hurcoltuk – könyveket, főképp azonban ilyen-olyan előterjesztéseket -, most bezzeg nem volt készséges segítség, aki elvette, levitte, összerakta volna. A minisztérium folyosóin még most is (nem tudom – talán mindig?) törött lábú, egymásra halmozott, használaton kívüli bútorok; a miniszterváltás és ezzel az átszervezés új lendületet vett, amit mindenki igyekezett kihasználni (ilyenkor bútorok cseréltek gazdát: főosztályvezetőtől az osztályvezetőkhöz, osztályvezetőktől a beosztottakhoz, egy-egy fotel vagy kanapé, akár csak Pesten, lomtalanításkor). Álltunk K-val a kapuban (Szalay 10-14, nem először, de így azért még sem); minisztériumi kocsi persze már nem járt, a taxi nem tudott parkolni. A portás közönyösen (talán kárörvendően is?) szemlélt minket, pedig legalább K-nak azért segíthetett volna. Búcsúszó nélkül autóztunk tova; én bizonytalanul, K bátorítólag.

Oktatáskutató Intézet

Az Oktatáskutató Intézetet 1981-ben alapították; a „fepekuk” maradványaira szervezték rá a Rigó utcában, ott is kezdte el a működését. Igazi történetét mégis attól a perctől számíthatjuk, amikor a Victor Hugo utcába költözött (Új-Lipótváros, Budapest), a tervhivatal Tervgazdasági Intézetének helyére. Mint később lassan kiderült, ez a hely és az Oktatáskutató – szelleme, morálja – elválaszthatatlanok voltak, lettek (akárcsak az országos Pedagógiai Intézet a fasori evangélikus gimnázium épületétől). Szellemének újjá kellett (volna) születnie, mikor később (már a kilencvenes években) a Victor Hugóból elköltözött; más kérdés, hogy már sohasem született újjá.

Az épület, amelyhez az Oktatáskutató annyira hozzánőtt – mint a legtöbb szervezet a maga épületéhez (elismerjük vagy tagadjuk) – eredetileg a Könnyűipari Tervező Vállalat központjának épült a hatvanas években (úgyhogy még a nyolcvanas évek elején is modernnek számított, legalább is Magyarországon). A telket, amelyen épült, a Csanády utca és a Victor Hugo utca vette közre (bennfentesek csak V. Hugóként emlegették), és a Hegedűs Gyula, valamint a Pannónia (akkor Sallai Imre) utca határolta el a többitől. Az épület előtt parkolót alakítottak ki (kezdetben még kissé fölöslegesnek látszott, később valóságos kincssé vált); az épületet színes üveg borította, légkondicionált volt, egyáltalán, úgy nézett ki, ahogy egy irodaháznak – főként az Új-Lipótvárosban (ha már oda építették) akkortájt ki kellett néznie. Már megépítésekor tudni lehetett, hogy a tervező vállalat nem egyedül használhatja majd; részben az Akadémia tartott rá igényt, de részben (főként) a Tervhivatal. Ürügyül azt hozták föl, hogy Magyarország akkor legmodernebb számítógépét telepítették az alagsorba; egy ilyen „korszerű” számítógépnek száraz és meleg körülmények, légkondicionálás, főként pedig hely kellett. (Mondjuk, tudott annyit, mint az a kissé már avult desktop, amelyen most – 2011 – ezeket a sorokat írom.)

Az ország legmodernebb számítógépe az alagsorban (vagy a második legmodernebb). Ez, már olyan volt, mintha a tervhivatal vagy akár a központi bizottság „agyát” telepítették volna oda – áhítatos tiszteletet (és frivol megjegyzéseket is) keltett. Aki itt dolgozhat, annak a valóság, vagy ami mögötte rejtezik, csakugyan már csak karnyújtásnyi távolságban van (a számítógépek mágnesszalagon rögzítették tevékenységeiket, az adatok elemzését, a mágnesszalagokat nagy bádogdobozokban cipelték, cipeltük, nem kis feltűnést és tiszteletet keltve, meghatottan.) De a Victor Hugóban nem kellett sokat cipelni; csupán pár lépésre voltunk egy tiszta tudománytól, már csak annyira, hogy az adatokból föltáruló valóságot megfejthessük, majd uralkodóink szeme elé tárjuk (vagy a hátuk mögött, később, terjesszük).

Az Akadémia Számítástechnikai Kutató Intézete – a kiváló, érzékeny és művelt Vámos Tibor vezetésével az első emeleten helyezkedett el (Vámos Tibor Soros György osztálytársa volt a Berzsenyiben, s még évtizeddel később is könnyedén idézett antik klasszikusokat, akár eredeti nyelven is). Az Akadémiának, sőt az egész magyar gazdaságnak (és politikának is) ez az egyik, jóllehet rejtett fellegető volt; előbb a szocialista tábor (Szovjetunió és az NDK) számítástechnikájának hazai adaptálását, később az önálló fejlesztést, a rendszerváltozáshoz közeledve pedig a ránk nehezedő embargó kijátszását végezték és irányították innen). Ebben a minőségében biztosan előbbre mutató is volt, mint akár a Fizikai Kutató vagy a Kémiai Kutató, amelyről már akkor tudni lehetett, hogy fegyverzetkutatással foglalkozik.

Az Oktatáskutatónak persze mindehhez kevés köze volt; inkább csak sütkérezünk ebben a ritkás fényben, mintsem hozzájárultunk volna a fényforráshoz. Mégis, a Victor Hugónak nagy jelentősége volt, s nemcsak a kiváló (akkor kiválónak látszó – később fokozatosan terhezzé váló - elhelyezés miatt). Hanem egyrészt azért, mert azzal, hogy Kemenes Ernő kijárta a Victor Hugót a minisztériumnak, a minisztérium a legmodernebb irodaházához – annak bérleti jogához – jutott; s ezt még sokáig, egészen a kilencvenes évek végéig minden minisztériumi gazdasági vezető igyekezett megtartani, kifizetni. Ez volt az egyik garanciája az Oktatáskutató viszonylagos stabilitásának. A Victor Hugónak azonban nagy jelentősége volt amiatt is, ahol feküdt. Nagyjából itt ért véget – vagy kezdődött – az Új-Lipótváros a maga modern polgári hagyományaival, amelybe a Berzsényi Gimnázium, a világlátottság, a nyelvtudás és a kifinomult kritikai hajlam is beletartozott. (Vámos Tibor kiváló kapcsolatot ápolt Aczél Györggyel is; Aczél ide a környékre, a Szent István parkba vágyott lakni; Egy karnyújtásnyira lakott Lukács György, szobra a Duna parti sétányon; az akkor épülő Kárpát utcai lakótelepen kaptak lakást vagy új lakást a központi bizottság élelmesebb munkatársai).

Bár az intézet munkatársai nem elsősorban erről a vidékről érkeztek – néhányan a pedagógiából, mások a minisztériumból, ismét mások a felsőoktatásból vagy, mint Gázsó is a pártintézetből (a „társtud”), azért volt olyan is, aki kifejezetten itt karat lenni, maradni (Surányi Bálint például, aki emiatt a Tervgazdaságiból is eljött, amikor az tovább költözött a Roosevelttéri spenót palotába). S nem is csak ez; hanem a levegő, a megtisztelő, az éteri, a fölemelő. A nagy, szabadon gondolkodó elődök nyomdokain lépni – lépegetni az utcán -, ez még azokat is meghatotta, akik nem voltak eredetileg szociológusok. Hát még akik azok voltak vagy szerettek volna azzá lenni (mint, mondjuk, én). Itt szociológia termelt a köveken is (Szelényi Iván később, amikor itthon megint lakást vett, szintén ide költözött, erre a tájra – noha ő aztán igazán nem innen indult).

Ez, amit elmondtam, s többé-kevésbé mindnyájan éreztünk (=ha nem fogalmaztuk is meg), erősen s mind erősebben meghatározta az Oktatáskutató arcát. Ez nem „fepekuk” volt, a maga sötét, szűk és osztálytermekből agyonszabdalt irodáival. Az Oktatáskutató tanácsstermébe el lehetett – s kellett – jönni még a minisztériumból is (jöttek is, szép számmal, megtisztelve a zordon portástól és a ház beléptető rendszerétől (azt a tervező Vállalat üzemeltette, különös tekintettel a számítógépekre). Máshonnan – még az OPI-ből is, rendszeresen – beidéztek az embert, a munkatársakat; ide eljöttek. A praktikus kialakított tanácssterem, amelyet össze lehetett nyitni a kö9nyvtárral, valóban látvány volt (főként egy-két órára, a harmadik órában már fulladoztunk, mert a szellőzés persze itt sem üzemelt rendeltetészerűen).

Meg Gázsó miatt sem lehetett az „oktatáskutatókat” csak úgy beidézni. Gázsót ugyanis nemcsak hogy a miniszter kereste és találta meg – egyetemi társak lévén egykor -, hanem nála nagyobb valaki, Aczél György. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján, amikor az Oktatáskutató szerveződött, Aczél György elgondolása szerint az akkor már komollyá nőtt és számításba veendő (persze ellenőrzendő és el is nyomandó) társadalomkutatás és társadalomkutatókat integrálni kellett az irányításba. A „társtud” mintájára, annak tapasztalatai alapján sorra szerveződtek olyan kutatóhelyek (Vitányi művelődéskutatója, Héthy Lajos munkatudományi kutatója), amelyeknek kimondottan ez a szerep jutott. Kitűnő – az adoitt föltételek közt kitűnő – munkahelyek voltak ezek nem túl sok kutatóval, de elegendővel ahhoz, hogy „aki számít”, azt itt luxuskörölmények között lehessen szemmel tartani, befelé szabadságot biztosítva nekik, közvetlen bejárást „magasabb” helyekre is. S cserébe kifelé csak annyit kérve – elvárva, kikényszerítve – tőlük, hogy lojálisak legyenek kenyéradóikkal szemben.

Gazsó tehát nem pedagógiai intézetet szervezett („Egész pedagógiai intézetet kaptál, Feri”, mondta egyszer csúfolva is, irigyen is Huszár Tibor, Gazsó komoran hallgatott), hanem kis társtud-ot. Kívülről is, belülről is, a szó szoros értelmében. Kifelé – ez azt jelentette, hogy határozottan, sőt görcsösen tiltakozott minden ellen, ami minisztérium beavatkozás – akár csak annak látszott -, beleértve még az adminisztrációt is (amit, gondolom, mint minden kutató nem is egészen láthatott át). Nekünk ez az elszánt önvédelem különösen tetszett, lelkesen bátorítottuk is, egységfrontot alkotva vele. Gazdasági vezetője (R dz Papp Ibolya), egyben adminisztratív helyettese ha el akarta magyarázni a minisztériumi szabályokat (jelentések, beszámolók, ellenőrzések), lehurrogtuk (utólag kissé szégyelltem is magam emiatt); végül a gazdasági vezető föladata, s elment (kellemetlenebbet kaptunk helyette, de legalább Gazsó kezére dolgozott). Gazsó úgy gondolta, hogy – akárcsak a társtud és a KB (központi bizottság) viszonyában, egy kutató intézetnek függetlennek kell maradnia (milyen igaza volt!); de nem mérte föl, hogy ez a függetlenség – a minsíuzer közvetlenség, amelyhez később én is igyekeztem ragaszkodni – egyben egyfajta kirekesztettség és margóra szorulás is az oktatáspolitikai ügyekben.

Gazsó befelé is kis „társtud”-ot igyekezett kialakítani, s nemcsak szervezeti formában (nem diszciplináris osztályok voltak, hanem „témacsoportok”, az akadémiai rangokkal és besorolásokkal nem sokat törődött, az Akadémiával amúgy is hadilábon állt, akár csak számos más szociológus). Hanem főként káderpolitikájában (ahogy akkor a személyzeti politikát, ma „humán erőforrás menedzsment” mondták). Ez annyit jelentett, hogy a kulcsszerepekbe olyanokat hívott, akiket már a társtud-ból ismert, az ő ifjúságkutató csoportjában dolgoztak vagy oda hívta őket (így kerültem én is az Oktatáskutatóba). Személyzetét – mint gazdaságisát is vagy dekoratív titkárnőjét – szintén a társtud-ból „hozta magával”. S vele együtt néhány kollégát, akivel végig, míg ott voltak s ő is ott volt, elégedetlenkedett (Molnár Péterrel és csoportjával például). Várhegyi Györggyel a fővárosnál ismerkedett meg; s ezen a réven jöttek – jöttek volna – még akár mások is (Solt Ottilia), akiknek a neve bizonyos körökben nagyon is jól csengett, más körökben annál kevésbé. Gazsó ez utóbbi „+más körökhöz” tartozván, igyekezett ellenállni a hetvenes-nyolcvanas években szerveződő „demokratikus ellenzéknek”, amelynek eszméi és információi, hogy úgy mondjam, odakint, az Új-Lipótváros levegőjében fogantak és terjengtek. Így kezdetben ők csak bedolgozók voltak az intézetben (a magas, csinos és helyes Demszky Gábor például); később, a rendszerváltozás felé közeledve – s Gazsó távoztával – egyre sűrűbben tűntek föl, hogy végül (mindnyájunk, legtöbbszörünk aktív támogatásával) martkánosan meghatározzák az Oktatáskutató arculatát (a Horn-testvérek, mondjuk, Nyíró András éa mások).

Mindez kifelé csak úgy volt lehetséges – ahogy más korabeli hazai (pesti) kutató intézetben is történt -, hogy politikai szélárnyékba kerültünk, mindenekelőtt a már említett politikusok jóvoltából. Különösen amíg mindegyiknek megfelelő pozíciója volt, s egymásért, nem egymás ellen dolgoztak (Pozsgay és Aczél). Vagyis amit mi szélárnyéknak, stabilitásnak, a valóság iránti (s nem az ideológia iránti) elkötelezettségnek érzékeltünk s tapasztaltunk meg, az csupán egy múltó pillanat volt – egy vagy két év -, amíg Aczél kultúrpolitizált, Pozsgay elfogadta a rá kirótt szerepet (oktatásirányítás), Gazsó pedig körülöttük-közöttük navigált. (Társtud kötődését azért megtartva, szolgálati útlevelel együtt; ami nem különösebb párthűséget jelentett nála, sokkal inkább függetlenségének aggályos őrzését a minisztériumtól). Nem is ebédelt nálunk, velünk a Victor Hugóban, ahol csapatostól vonultunk étkezni; átugrott a társtud-ba. Utána esetleg a Közgázra is, ahol akkor mára szociológiát vezette.

Függetlensége és a (mégiscsak) háttérintézeti szerep csak egyféleképp volt összeegyeztethető: azzal, hogy megtartotta, fölhasználta a volt fepekuk infrastruktúráját, személyzetét és azok kapcsolatait. Kompromisszum jött létre köztük – néha még a kutatókkal szemben is -. Gázsó, bár semmibe vette a felsőoktatási kutatásaikat (amit tartott valamire, azt gyorsan átkeresztelte „értelmiségkutatásnak”), de nem bántotta őket ezért. A volt fepekukosok pedig – már aki megmaradt, illetve átment az Oktatáskutatóba – ezért cserébe lojálisak voltak vele. S emellett ápolták kapcsolatukat a minisztériummal is (azzal a hátsó gondolattal, hogy egyszer még, Gázsó után, jól jöhet). Így az Oktatáskutatóban valóságos kettős vezetés alakult ki: a tiszta, egyszerű – és demokratikusnak mondott, demokratikusként megélt – levegő Gázsó és titkárnője körül, a főigazgató ritka, bár rendszeres föltűnéseivel és értekezleteivel -; valamint a nyomasztóan dohányfüstös levegő a helyettes, Soós Károly irodájában, amelyet egykori minisztériumi titkárnője minisztérium cerberusként őrzött. A kutatók mindenünnen jöttek, s egyre inkább alkalmazkodtak az Oktatáskutatóhoz; az adminisztráció (könyvtár, gondnok, nyomda, gépkocsi, titkárnők) viszont a fepekuk-ból, mind kevésbé találva föl magukat ebben a számukra idegen légkörben. Gázsó (és a kutatók) szerencsére nem is kellett ahhoz, hogy az intézet adminisztratív módon működjék: Soós Károly gyorsan, jól, joviálisan és rutinnal megtalálta a megfelelő hangot az adminisztrációval, amely végül neki dolgozott. Így Gázsó és csapata (mi), tulajdonképp ki voltunk szolgáltatva az adminisztratív vezetőnek – igaz, cserébe ő tartotta a hátát a minisztérium felé, ha valami (adminisztratív) baj volt.

Ez a munkamegosztás látszólag elfogadható volt és megfelelően működött (a gazdasággal a konfliktus valójában kivétel volt, inkább csak az erőviszonyok tisztázása); Soós Károly és csapata azonban bölcsebben kalkulált, mint mi, a lengeteg kutatók. Ő arra tett, hogy minden kezdetnek van aztán vége, s mennél zajosabb a kezdet, annál gyorsabban véget ér (bölcst vagy inkább sokat tapasztalt minisztériumi hivatalnok volt; egykor feledhető fizikatanár). Gázsónak is vége lett egyszer az Oktatáskutató „élén”, s a volt fepekuk-osok fölszabadultak. Vagy inkább fölszabadultak volna, ha Gázsó nem épp a minisztériumba megy. S nem épp az Oktatáskutató – sőt az egész közoktatás – főnökének.

*

Én 1982-ben csatlakoztam az Oktatáskutatóhoz, nagyjából egy évvel a megalakulása után. Legalább is ezt mutatja a „munkaszerződés” (amelyről jó darabig még azt sem tudtam, hogy egyáltalán létezik). A valóság – akár csak az intézet esetében – itt is némileg eltér a papíroktól. Az Oktatáskutatót ugyanis nemcsak születése óta ismertem – születésében, megalakításában, minisztériumi felelőse lévén – közre is működtem (ha nem rajtam múltak is a dolgok). Hanem megalakulásától kezdve működtem is benne, mert akadémiai csoportom tagjai részben már oda is kerültek, részben pedig odakerülőben voltak a minisztériumból.

Így hát természetes volt, amikor Gázsó Ferenc egy minisztériumi értekezlet után félrevont, és megkérdezte, nem volna-e mégis kedvem oktatáskutatósnak lenni. Nem tagadom, kapóra jött, bár előzőleg tiltakoztam (tiltakoztam volna) ellene. Akkorra azonban részben csökkentek az ellenérzéseim a minisztériummal szemben (el teljesen máig sem tűntek), részben – és főleg – megcsömöröltem a szociológiától. Pontosabban nem is attól (attól máig sem), hanem a közélettől, a maga szomszédváraival, civódásaival, számomra átláthatatlan s ezért kezelhetetlen viszonyaival. (Cseh-Szombathyt megkereste a tévé, aggályos gondossággal készült az interjúra; mi már akkor a Fehér Könyv kapcsán ilyen interjúkat seregestől adtunk. Kulcsár Kálmánt meghívták egy vidéki előadásra – ehhez az intézet gyűjtötte az anyagot -; mi az ehhez hasonló meghívásokat pedagógus továbbképzésekre már vissza is utasítottuk, mert annyi volt). Átláttam – ott és akkor láttam át -, hogy bár azokban az értelmiségi körökben

ahová tartoztam vagy akartam tartozni, divat volt lekicsinyelni a pedagógusokat és lekezelni az iskolát, ez azért egyike a legnagyobb értelmiségi pályáknak, ha ugyan szám szerint nem a legnagyobb. Sokkal könnyebb manőverezni benne, még ha helyenként sajnálatos módon sekély is a víz.

Tehát igen-t mondtam, még pedig gyorsan és határozottan. Erre Gázsó is gyors és határozott lett (tán még meg is könnyebbült); rám bízta azt a csoportot, amelyet amúgy is vezettem, és támogatásáról biztosított (már ami a célokat és föladatokat illeti). Ez utóbbi nagy szó volt. Gázsó nem hogy nem szerette a művelődési főosztályt – benne Kemenest, mögötte a Tervhivatalt -, hanem megvetette és tartott is tőle. Ez pedig a „tervezéshez kapcsolódó kutatások” (így kezdtük nevezni) iránti ellenszenvében nyilvánult meg.

A „tervezéshez kapcsolódó kutatások” témacsoportja (ez lett a hivatalos nevünk) a folyosó végén helyezkedett el; mint a szervezetkutatásokból tudható volt, a főnöki irodától mért földrajzi távolság meglehetősen jól kifejezi a személyek közti viszonyt is. Viszonyom Gázsóval és elhelyezkedésem az Oktatókutatóban csakugyan olyan volt – olyan lett -, mint a csoport elhelyezése az intézetben. Talán mi voltunk a legtávolabb a főigazgatói „rezidenciától” – amely polgárosult módon, hisz „modern” irodalépületben voltunk, csupán a titkárnő szobájából, valamint az igazgatói szobából állt (ez utóbbi külön bejárattal, amelyet azonban – a kor szellemében – mindig zárva tartottak. (Ilyen távol Gázsótól – már csak az alaprajz miatt is – csupán a gazdasági hivatal volt? Ahhoz meg kellett kerülni a könyvtár és tárgyaló blokkját.) nagyjából középen – köztünk és Gázsó között – alakították ki az adminisztratív helyettes, Soós Károly titkárságát, mintegy közvetítőnek (sokszor megpróbálta, néha még jól is jött). Csakhogy a gazdasági hátul a sarokban húzta meg magát – a folyosón örök villanyfény -, a „tervezéshez kapcsolódó kutatások” viszont mindjárt a lépcsőnél kapott három szobát. Jelezve, hogy ha a főigazgatótól távol vagyunk is, azért a fő csapás irányába esünk (jó kedvünkben legalább is így értelmeztük).

De azért az elmúlt évek hányattatásai ezt a csoportot is megviselte (mondhatnánk patetikusan), vagy egyszerűbben szólva: nem voltunk már azonosak régebbi önmagunkkal. Junghaus Ibolya ugyan elszántan próbálta egybetartani a csapatot – még a lakásukra is meghívott, távol az Új-Lipótvárosban, Pestszentlőrincen, egy imponálóan nagy de nagyon is félkész házba, ahol a társaság csak nehezen találta föl magát (K zsörtölődött is miatta). Meghívta a csoportot nagy Mari is, amikor elkészült az új lakásuki Budakalászon – ott kellemesen szorongtunk (annyiunkhoz szűk volt a lakás). S meghívtam a munkatársaimat én is, É jóváhagyásával (nem túlságosan kedvelte őket), amikor a Nagybányai úton a társasházunk kész lett. Mindez nem segített azon – vagy csak keveset -, hogy a „tervezéshez kapcsolódó kutatások” inkább csak ernyő volt fölöttünk, semmint együttes meggyőződés (pláne nem „csapatpszellelem” – ettől a Victor Hugóban amúgy is mindig fáztak).

Az egyik törekvést – ez volt az új – Halász Gábor és Nagy Mária képviselték; amire igyekeztek, azt az oktatáspolitikai kutatásának nevezték el. Ennek fölépítésébe, magyarországi honosításába tiszteletre méltóan nagy és lelkes munkát fektettek, ami sok-sok olvasmányt jelentett (főként angolul), valamint gyakori összejöveteleket, konzultációkat (ma workshop-oknak mondanánk őket). Lukács Péter csatlakozott hozzájuk, Junghaus Ibolya persze köztük is otthonosan mozgott (még szerencse). Az olvasmányokból és vitákból határozottan kirajzolódott egy kutatási program, amelynek szeleteiben örömteli egyetértéssel egyeztek is meg (Mari inkább az iskolák élete, nem utolsó sorban függelmi viszonyai iránt érdeklődött; Gábor biztonságosabban érezte magát más, magasabb szinteken és a viszonyoikm

„modellezésében”; Péter, mint szokott, bölcs és szellemes volt, s továbbra is kitartott az olvasmányok mellett.

Az oktatáspolitikai kutatása – amit ma a vonatkozó hazai kutatások elődjének vagy első, gyermeki lépésének értelmezhetünk – a rendszerváltozás felé közeledve örvendetes hátszelet is kapott. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulójának enyhe, de mégis kivehető reformhevíületét a Kádár-kor harmadik korszakának apadó lendülete követte, ami az oktatáspolitikában sok bölcsködéssel, ötleteléssel, azonban egyre kevesebb valódi reformakarral jelent meg. („Nincs koncepció! Nincs koncepció, mondogatta Kemenes még a minisztériumban, ezzel azt sugallva, hogy koncepció kérdése az egész. Pedig nem a koncepciók hiányoztak – azokkal teli volt a padlás, sőt egyre gyorsabban termelődtek újjá -, hanem akarat és politikai szándék. Ez egyre több teret adott a hazai politikakutatásoknak, amelyek akkor bontakoztak ki. S mint a mi eredeti „csapatunk” elbitangolt báránykái, ha már politikát csinálni, abba bekapcsolódni nem lehetett, legalább a kutató intézetek látszólag szabad, valójában elzárt világában kezdtek politizálni.

Ahogy a rendszerváltozás felé haladtunk – noha még nem sejtettük, hogy merre is megyünk -, úgy erősödött föl a mi „politikakutatásaink” egy másik hátszele: azok a változások – nem nevezném reformoknak őket, legalább is a hagyományos értelemben nem -, amelyek akarva-akaratlan bekövetkeztek az oktatásügyben. Mondjuk, egy rendszer bomlásának virágai. Amikor Gazós elkerült az Oktatáskutatóból, hogy miniszterhelyettes legyen, elsősorban az intézet munkatársait választotta szakértőiül (bármit jelentett is ez az ő szóhasználatában és gyakorlatában). „Politikáiban gondolkodunk”, jelentette ki sokat mondóan, nyomatékkaal egyszer Halász Gábor, miközben ebédért álltunk sorba a Victor Hugó negyedik emeletén. Ezt, bár eleinte nem érttem, voltaképp azt jelentette, hogy egyesek közel kerültek azokhoz az irányító pozíciókhoz (s a bennük ülőkhöz, Gábor akkor épp Gázsó Ferenchez), akik „politikát csináltak”, s akiknek olvasmányait és belőlük leszűrt javaslataikat adresszállhatták. (A maga módján politikát csinált Benedek András is, aki gyakran volt elégedetlen a sok értekezlettel és a fölöslegesnek látszó szócséplésekkel; el kell határozni, és puff, mondta, a maga szempontjából;érthetően. S amikor fölhatalmazást kapott, ő így is tett: mindnyájunk számára meghökkentő eredményességgel vette át az OPI vezetését a rendszerváltozás pillanatiban, és navigálta egy még mindnyájunk által ismeretlen kikötő felé.)

K és én – az akadémiai csoport tulajdonképpeni tagjai – megmártóztva a hetvenes évek iskolarendszer vitáiban, majd a tervhivatali és minisztériumi szakértősködésben – inkább azt folytattuk, amit korábban kezdtük (távlati tervezés, oktatási jövőkutatás). Vámos Dóra, Répássy Helga és Deák Zsuzsa segítségével (az eredeti, majd a minisztériumi csapat) tervezői módra megpróbáltuk számszerűsíteni azt az elképzelést, amit korábban „művelődési városközpontoknak” és a rájuk mint térségi pillérekre alapított intézményhálózat fejlesztést kitaláltunk. Ezek az elképzelések az idő előrehaladtával mind konkrétabbak lettek, végül megyei és fővárosi oktatásfejlesztési tervek alapját képezték, beépülve a területi fejlesztési tervekbe. Kapcsolataink nem annyira az akkor kibontakozó politikakutatásokhoz és – kutatókhoz kötöttek, mint inkább a területi kutatásokhoz és kutatókhoz, néha meglepő sikerekkel (egy-egy „jóslásunk” idők múltán még be is teljesedett; egyik büszkeségem, hogy „bejósoltuk” Észak-Buda jeles bevásárló és szórakoztató középpontját, a mostani Mammutot).

E széttartó kutatói és szakértői érdeklődést megpróbáltam néha egy-egy közös kiadványban együtt tenni közzé (nagy szó volt ez a kor limitált nyilvánosságát figyelembe véve; belső kiadványok voltak ezek, ma nagynak tűnő, mégis szerény példányszámmal, sajnos, nem

archiváltuk őket kellőképp, ma nyilvánosan hozzáférhetetlenek). Ez mégsem tudta elföldni a tényt, hogy amit K meg én csinálunk – s esetenként mások is csatlakoznak hozzá -, most nem esik a zilált politikai érdeklődés sodrába. Főként nem Gázsóba, aki mind hevesebben bírálta az (iskola)rendszert és az oktatáspolitikát (amelyet részben maga is csinált, részben belekényszerült). Mi a középfokú oktatás tömegessé válásáról beszéltünk – abban hittünk, azt mutatták az általunk használt adatok -, ő rámutatott a zsákutcás szakmunkás képzésre, ami nem nevezhető középfokú oktatásnak. Mi a demográfiai hullámokat számoltuk előre (Vámos Dóra kedvelt területe volt a mi munkamegosztásunkban) – ő a társadalmi mobilitás lelassulásáról beszélt, aminek az iskola az oka. Neki nem a hetvenes évekből öröklött kincstári optimizmus kellett – előrejelzéseinket annak tartotta („Ez nem szociológia”, írta nyers egyszerűséggel egy vázlatomra, mert személyesen csak ritkán találkoztunk). Hanem inkább egy-egy olyan kritika, amely addig élésíthető, míg valami végre nem történik.

Ezt a valamit mindnyájan vártuk; ő is, a politikakutatók is, az előrejelzők is. A különbség talán az volt, hogy ő inkább felülről várta (felsőbb politikai szintekhez volt közelebb), mi pedig inkább alulról (az iskolák, a szülők, a települések és a megyék önmozgásától). A „lakossági érdekérvényesítéstől”, ahogy egy tanulmányunkban elneveztük, amely kikerülhetetlenül érvényesülni fog (mondjuk, a demográfiai folyamatok kikerülhetetlenségével, amiben még mindig hittünk). S amit mi egyre gyakrabban kezdtünk – egykori tervhivatalosainkkal egyetértve is, vitatkozva is „társadalmi tervezésnek” nevezni.

„Társadalmi tervezés” (tudjuk, amikor a járókelők tapossák ki a park útjait, nem pedig a kertészek tervezik meg) a szociológia, a gazdaságtan és a területi kutatás határán mozgó számára egyre inkább az érdekek csatornázását jelentette (az iskolázáshoz fűződő érdekekét is, amikről egy évtizede még szó sem esett). Ebben egyre inkább közösek lettünk az egyre markánsabb politikakutatásokkal (s a nekibátorodó politikakutatókkal). Úgy gondoltuk, hogy a helyi, később a területi érdekeket is egy vélt vagy valós „művelődés” terepén lehetne ütköztetni és összeegyeztetni. Először azt fedeztük föl (főként Lukács Péteré az érdem), hogy a tervtárgyalások valójában érdekegyeztetések, s hogy a tárgyalótermek csöndjében vagy dohányfüstjében (ma elképzelhetetlen) érdekegyeztetés zajlik. Valami olyasmi, amit később a Kádár-rendszer magyar modelljének neveztek el. Később kitaláltuk, hogy a helyi érdekek egyeztetésének kézenfekvő fóruma a művelődési otthon, vagy ha az nincs, az iskola lehet. Lehorgonyozhattunk tehát az iskolánál; igaz, egy olyanál, amelyben a szülői értekezletek már átalakultak érdekegyeztetésekké, s a tananyag helyett a lakótelepi park útjairól esik szó (a tanítás a pedagógusoké). Az ilyen iskolát kedvvel neveztük komprehenzivnek, azonosítottuk az alföldi kis- és középvárosok tradicionális gimnáziumaival a főtéren, térképeztük várható elterjedésüket. S megérkeztünk ki-ki ahová igyekezett: K Mezőtúrra, én pedig, mondjuk, Battonyára.

*

Miután Gázsó elment miniszterhelyettesnek, az Oktatáskutató hosszabb időre vezető nélkül maradt. Ez minden intézmény életében kritikus helyzet; különösen az egy minisztériumi háttérintézetnél (bármennyire nem vállalja is ezt a szerepet). Intézményt megszüntetni akkor lehet könnyedén, ha vezetője már és még nincs, mert akkor egy gonddal kevesebb. Az Oktatáskutató azonban, szerencséjére, nem került veszélybe (akkor még). Gázsó végig igyekezett kezében tartani az irányítást – így vagy úgy, több vagy kevesebb sikerrel -, úgy éreztük tehát, hogy van ugyan főigazgatónk, de az egyúttal miniszterhelyettes is.

Amint hogy a valóságban így is volt. Az intézet alapításakor és működésének kezdetén a vezetői értekezletek az intézeti terv körül forogtak; a főigazgató nagy gonddal és elszántsággal csiszolta össze a szétágazó kutatói érdekeket és érdeklődéseket. Ez hosszú időt vett igénybe, s hogy milyen sikerrel, arról végül sem volt képünk nekünk a Victor Hugóban – az intézeti tervről azután már nem vagy csak kevés szó esett (a témacsoportok arculatáról, együttműködésükről vagy konfliktusaiokról annál inkább). Később a vezetői értekezletek egybeolvadtak annak a kutatási programnak a tanácsuléseivel, amelynek koordinálását az Oktatókutató kapta meg (az országos tudományos kutatási terv 6. fő iránya az oktatás kutatása volt). A főirány programirodája is a Victor Hugóba költözött – ami nagy előnyt jelentett az intézetnek, hiszen a fő irány eredetileg a teljes oktatás kutatását átfogta volna (más kérdés, hogy fokozatosan koncentráltódott arra, ami az intézetben történt). Most, hogy a főirányt már miniszterhelyettes vezette (Gázsó, de miniszterhelyettesi rangban), az egésznek a súlya, jelentősége még tovább emelkedett. Mindez hozzájárult az Oktatókutató addig is meglehetősen magas presztizséhez – legalább is az oktatásügyben -; ezután pedig szinte megközelíthetetlené tette.

Azt, hogy nincs főigazgatónk, a mindennapokban nem vettük észre. Gázsó az adminisztrációval addig sem törődött; ez a munka a fepekuk volt adminisztrációjára hárult. Most is ugyanott folyt tehát, ahol eddig; aláírni abban az irodában kellett, jelenléti ívet ott vezettek, sokszorosítási engedélyeket ott igényelhettünk (már meglehetősen liberálisan, hogy ne mondjuk, hanyagul ellenőriztek). Gázsó irodája napokra-hetekre üres maradt, mert a titkárnőjét is vitte magával a minisztériumba.

Ugyanakkor az „érdemi ügyeket” – azaz a kutatási kérdéseket, a fő irány szervezési, sőt kifizetési problémáit – továbbra is személyesen tartotta kézben. S ez nem kis gondokat okozott. Sem ideje, sem energiája nem lévén a részletek áttekintéséhez, a szerződések aláírását, tervek és zárójelentések átolvasását egyre távolabbra tolt (ezeket mind személyesen akarta kontrollálni, hisz az idő előrehaladtával azok, akiket kontrollálni kellett s akiket el is vállalt, egyre aktívabbak lettek a közéletben csakúgy, mint az intézetben). Az elhúzódó ügyintézés – s az, hogy most már nem egyszerűen a főigazgatótól kellett időpontot kérni a folyosó belső kanyarjában, hanem a miniszterhelyettestől a Szalay utcában – fárasztó, idegesítő és mind értelmetlenebb volt (vagy annak látszott). Vezetői értekezletre – ha voltak ilyenek – is bejártunk a minisztériumba; ilyenkor Gázsó félretette az aktuális teendőit, de azért az igazgatási munkából akkor sem tudta teljesen kivonni magát. Mikor Pozsgay elment és helyére Köpeczi Béla érkezett miniszternek, már látható volt, hogy a helyzetet így vagy úgy meg kellene oldani.

Visszavártuk Gázsót – azok is, akik nem kedvelték (a volt fepekuk-osok többsége), azok is, akik egyértelmű hívévé szegődtek (mint csoportom tagjai is). Tulajdonképp logikus lett volna; főként annyi megalapozott, kerek, érvényes és végleges mondatokba öntött, kendőzetlen rendszer- és oktatáskritika után, amit Gázsótól egyre nagyobb nyilvánosság előtt hallani lehetett (bizonytalanságai ellenére, vagy azokkal együtt mindig egyértelműen, tisztán, jólkövethetően adott elő). Hogy mégsem jött vissza az intézet élére – ez volt az első jel, hogy talán nem is vagyunk annyira fontosak – sem neki, sem a további, fölötte lévő politikai vezetésnek – mint érzetük és remélni szeretnénk volna.

Az utód kiválasztása (a pályázat nem volt rendszeresítve, az illetékesek húzódoztak tőle, „önjelölt igazgatók”, mondták gúnyosan a potenciális pályázókat) nem egykönnyen ment. Hiszen a szerződések aláírása sem ment könnyen. Sok szempontot kellett (kellett volna) figyelembe venni – kutatástól a szakértői szerepen és a minisztériumi kapcsolatokon át a

politikai megbízhatóságig -, ezek közül Gázsó alighanem csak egyre volt igazán tekintettel. Arra, hogy ő maga hogyan tudja továbbra is irányítani – még ha közvetve is – az Oktatókutatót. Bár ez igazából ,érthető elképzelés volt (ha nem tudtuk is mind elfogadni), sajnos azonban súlyos félreértéseket is rejtegetett. Mindnyájunkat meglepett – bizonyára magát Horváth Györgyöt is -, amikor rá esett a választás.

Horváth Györgyöt még Köznevelés-koromból ismertem; amikor én a Közneveléshez átigazoltam, akkor ő már a Tankönyvkiadónál dolgozott. Korrekt kollégának és kemény munkásnak ismertem meg, akinek néhány könyvét különösen is nagyra tartottam (... , amikor kértem, hogy ajánlja, ennyit írt: „Kozma Tamásnak Horváth György”). Ez ugyan nem sok jót sejtetett későbbi kapcsolatunkra vonatkozólag, mégis megkérdeztem: „Ez milyen ötlet volt, Gyuri?” Elkomorult – s amíg oktatáskutatók voltunk mindketten, nem is derült föl többé (nekem legalább is nem; később helyreállt a korábbi viszonyunk).

Horváth György a Műszaki Egyetem tanárképző intézetéből érkezett az Oktatókutatóba; ott főképp pszichológiát, pedagógiát tanított. Azokkal a kutatásokkal, amelyek az intézetben folytak, talán nem is volt tisztában – fölkészültsége mindenestre más jellegű volt. Ez még nem jelentett volna igazi nehézséget (neki, nekünk); az igazi az volt, hogy az intézet levegőjére, beágyazottságára és addigi „életpályájára” sem érzett rá (mindarra, ami Gázsónak azért a kisujjában volt). S ami a legsúlyosabb: rendet akart tenni (voltaképp joggal persze) egy intézetben, amelynek a munkatársai ahhoz szoktak hozzá, hogy – a szükséges (főként politikai) kompromisszumok megtartásával – mindenki autonóm módon dolgozhat. Ezt hozta magával a társadalomkutatások alakulása Magyarországon (Pesten) a nyolcvanas években; s különösen ezt hozta magával a nyolcvanas évek vége, amelyben az eddig megkötött politikai alkukat is kezdték – kezdtük – figyelmen kívül hagyni (publikálási tilalom, sokszorosítási szabályok, a szerződéskötések és elszámolások rendje, külföldi konferenciák és utak). Az Oktatókutató mint minden szervezet – különösen abban az időben – tele volt vélt vagy valós kompromisszumokkal és rejtett szabályokkal; közülük csak néhányat írtak le, egyik fél sem ragaszkodott többé hozzá. Horváth György azonban mégis.

Ebből végeérhetetlen és egyre keserűbb háborúskodás kezdődött, amely mindkét felet – az új igazgatót és az intézetet is – egyre jobban igénybe vette és egyre elkeseredettebbé vált. Az intézet informális vezetői (magam is egyikük voltam) és a formális vezetés (igazgató, párt, szakszervezet) a megszokott menetrend szerint kerültek egymással szembe; s mindkét fél úgy reagált, ahogy korábban megtanulta és megszokta (én is végigmentem ilyen idegháborún a volt iskolámban, Horváth György is). Az intézet riadtan figyelt – már ha figyelt, a többség beburkolózott a munkájába -, igyekeztek nem állást foglalni, bár a felek ezt igen szerették volna (én a csoportomtól vártam volna el). Mások – mint K is – közvetíteni igyekeztek, egyre több odaadással, egyre kevesebb sikerrel. A vihar nemcsak a minisztériumig ért (Gázsó visszafogta, már maga is érezte, lépni azonban még nem lépoett), hanem a kertültei pártbizottságon keresztül egészen a központi bizottságig. Ráadásul nem a hetvenes évek végét írtuk, hanem a nyolcvanasokét. Egy évtizeddel azelőtt mindez elképzelhetetlen lett volna – legalább is abban a körben, amelyben forogtunk, forogtam -, most azonban egy sokkal nagyobb, készülődő földrengés előszelével fonódott össze. Az Oktatókutató harcossai úgy érezték, valamiféle rendszerváltozásért harcolnak. Horváth György – eredetileg jogos – szándékai ellenére vesztesre állt. Végül levonta a tanulságot, fölmentését kérte, egy időre ő is az intézet legtávolabbi sarkába húzódott vissza, míg vissza nem helyezték az egyetemre.

Így kezdődött, hogy szónoki fordulattal éljek, az Oktatókutatóban a rendszerváltozás; bár akkor még csak az előszelét éreztük, és egyikünk sem sejtette, mit is fog magával hozni.

Egyre látványosabb jelei azonban már mutatkoztak (s nem az 1985-ös oktatásügyi törvény volt a leginkább látványos, mint köreinkben mondani szokás). Köpeczit Glatz Ferenc váltotta a miniszteri székből; csak mielőtt elment, visszaadta az Evangélikus Egyháznak a fasori gimnáziumot, ezzel földönfutóvá téve az Országos Pedagógiai Intézetet, amely ezt a veszteséget soha sem tudta többé kiheverni. Új tantervi reformot készítettek elő vendéglői sarkokban és országos konferencián, angol mintára nemzeti alaptantervnek nevezve el. A felügyelők – tanárkorunk annyiszor rettegett „instruktorai” – megszűntek, miután szervezeteiket, a pedagógiai intézeteket nem sikerült kivenni a megyék kezéből. Félreértve a törvényt (vagy szándékosan belemagyarázva) igazgatóválasztások kezdődtek az iskolákban. S legfőképp megkérdőjeleződött az, amit „iskolamonopóliumnak” neveztek, nevetünk az egyházi iskolák államosítása óta. Mire Nagy József Szegedről megérkezett, hogy átvegye az Oktatáskutató irányítását, a föld s az oktatáspolitikai valósággal rengett alattunk. Jóskának örültünk; én azonban még inkább annak, hogy (némileg váratlanul) ösztöndíjat nyertem Amerikába.

A ház

1981 januárjában – épp a minisztériumi büfében ebédeltünk – Váradi László húzódott oda a tányérjával hozzám: „Nem érdekelne egy lakásépítés?” Érdekelt. „Gyere, megmutatom.” Kis Polskija volt, beleféresztettük magunkat.

Azért nem volt ez ennyire egyszerű (leszámítva, hogy épp munkaidőnk volt). Érdekelni érdekelt persze, de teljesen irreálisnak tartottam. Szerettem, szerettünk volna ugyan elszabadulni már Kőbányáról – én jobban, É kevésbé -, de anyagilag épp hogy egyenesbe jöttünk (már Wartburgunk volt, nem a Zaporozsec). Szép az, ami érdek nélkül tetszik.

Közben a Margit körútról a Bimbó útra fordultunk, onnan fel a Törökvészi úton, a Gugger (Látó) hegy alatt balra be egy fölfagyott úton. Két oldalt frissen épült házak, tíz-tizenötéves társasházak mellett egy-egy épülő családi ház is. Az út mind jobban lejtett, majd hirtelen kanyarral balra fordult, s megálltunk. „Hát ez az”, mondta Laci.

Hosszan elnyúló meredeken lejtő telek tetejénél álltunk; a telek csupa bozót, szemét és fölszántatlan rög. Mellette jobbról és balról egy-egy kis nyaraló (nyaralónak épült házak a hátunk mögött), csak épp az utca túloldalán mint hegyormon székel egy Bauhuas stílusú szép villa. Január volt, fagyos idő, derengett. De szemben a táj maga a csoda. A Svábhegy (Szabadság hegy) hosszan elnyúló vonulata természetvédelmi terület, alig egy-két beépítéssel. Épp velünk szemben a Tündér-szikla és a Hunyad-rom, közte a libegő egész jól kivehető pályája. És ott, jobbra előre, igen, a János hegy és a kilátó.

A János hegynek és a kilátónak családjunkban „története” volt. Ez is valami olyannak számított – nekem legalább is -, mint a szelevényi templom: szimbóluma az elérhetetlennek (a végtelennek). Azóta sokszor megjártam már – nem egyszer egészen a tetejéig fölmentünk rá még csillagos korában, aztán később is. Mentünk szemből, a Svábhegyen át és hátulról, a Budakeszi útról lekanyarodva (sőt még a libegőn is, unokáim öröme, Eszter aggodalmi ellenére). A János hegy varázsa mégsem csökkent. Ma (2011) is meg-megállok este, hogy megkonzultáljam az égiekkel, mit is gondolnak a holnap felől. A hegy orma, a kilátó fantasztikus felhőkbe burkolózik. Néha fölöttük úszik a hold, néha a kilátó fénye vetül a ráülepedő felhőkre, mintha hol haragudnának, hol vidámkodnának az égiek. A János-hegyet mindig messziről fölismertük, ha Szarvasról Pestlőrince közeledtünk. Ott kéne laknunk,

gondoltam, nem egész komolyan. Kőbányán az erkélyről oldalt elnézve a PEMÜ raktárai fölött, szintén láttuk a János-hegyet. Meg a Bécsi kaputól is, amikor az Akadémiáról K-val hazaindultunk.

Bár a telek szemétdomb volt, meg bozót, azt azért fölfogtam, hogy ide építkezni nem tudok. Nincs nekem ahhoz pénzem. A társasház építésekről legendák keringtek a városban; szomorú, rossz legendák átvert beruházókról és megcsúfolt lakókról. Amellett valami tapasztalatom a Vincellér utcával, majd a Borbély utcával már nekem is volt; arról nem is szólva, hogy épp építkeztünk a Mátrában. Magamban előre lemondtam róla – de azért szép. De ötvenezred csak van? kérdezte Laci, mert most csak annyi kell. Ez is sok pénz volt, majdnem ennyiért vettem a Zaporozsecet. Hát ötvenezrem még csak lett volna; „Nem baj, a többit az OTP meghitelezi, és megvesszük a telket. Meginogtam.

A telket megvenni ugyan nem lehetett – ez a telek nem volt eladó -, de hogy a lakásépítést mégis elősegítsék, a főváros örökbérletbe (pontosabban kilencvenkilenc évre) bérletbe adta. Saját erőből ehhez ötvenezret kért, a többit gyorsan és alacsony kamattal OTP-hitelre lehetett megvenni. É először nem akart hinni a fülének, amikor otthon beállítottam azzal, hogy vettem egy telket (egy lakásra esőt), és belépünk egy építkezésbe. Aztán, amikor már elhitte, hallani sem akart róla. S otthon, Kőbányán, a negyvenkilenc négyzetméteres lakásba üldögélve már nekem is hihetetlennek tűnt.

Ez az elhatározás – hogy hagyjuk abba a különféle lakáscsere próbálkozásainkat – egyszeriben fölborította nemcsak a terveinket, távlati elképzeléseinket, de hamarosan a napi életvitelünket is. Hogy úgy mondjam, átrendezte a prioritásainkat, megváltoztatta az értékrendünket (de az enyémet mindenesetre). Mondhatnám, egy cél irányába rendezte mostanra kényelmesen szétszóródó igyekvéseinket és próbálkozásainkat; az autócsere (le kellett előlegezni, lehetőleg már akkor, amikor az új autót átvettük), a külföldi terveket (nemrég jártunk Svédországban, É kollégájával épp angliai útra készültünk), É munkahelyi ambícióit (végül a Ságváriba – ma Trefort – került vezető tanárnak), de főképp üdülőépítési terveinket. S egy csapásra másképp kezdtük látni Kőbányát (reálisan?), zajosnak, kormosnak, malátaszagúnak és lerongyolódottnak. É nehezen lélegzett a betonfalak között, amelyek nyaranta átforrósodtak és hajnalra sem mindig hültek le, telente pedig a fűtés kiszárította a levegőt (növényei sorvadoztak). Hirtelen megláttuk, milyen lelakott már a lakás (öt éve újíttuk föl), és rájöttünk, hogy tíz év ide vagy oda, milyen kevés szál köt minket Kőbányához (főként engem).

A lelki átállás az újabb lakásharcra azért könnyebben ment, mint a hivatali „átzilipelés”. Az azért egy kis túlzás volt, hogy csak ötvenezred kell hozzá; mert pénzben hirtelenjében nem is kellett több (hiába is kellett volna); viszont az ügyintézés még el sem kezdődött. A főváros beépíthető telkeit a fővárosi tanács megbízásából a III. kerület kezelte; a kerületi tanács hirdetőtábláján jelentek meg a megigényelhető telkek, köztük az is, amire (mint közben kiderült) többen is pályáznak. A pályázókból építőközösséget összeszervezni úgy, hogy egyik sem ismerte a másikat, sőt potenciális versenytársaknak véltük egymást, nem volt egyszerű. Legföljebb a kényszer tartott össze minket (s az sem mindenkit; menet közben természetesen voltak lemorzsolódók. Egyesek inkább magánépítkezésbe kezdtek a környéken még kijebb; mások pedig elindultak Pesthidegkút felé, amit akkor kezdett fölfedezni és meghódítani a II. kerület lakossága.

Amikor É-val és Eszterrel először kimentünk megnézni a helyet, a Nagybányai út földútja sáros volt, a járda széttaposva, a környéken sehol egy telefon (mi Kőbányán akkor kaptunk

egyet). Egy szoknyát sem tudok venni magamnak, mondogatta csökönyösen É, bár nem arról volt híres, hogy egyfolytában öltözködött volna. És soha sem lesz megint telefonunk. Gyerünk innen, ez nem nekünk való (már akkor kezdett megcsömörölni a Treforttól). Ebből akkorra se lesz ház, ha leérettségiztem, toldotta meg Eszter. É-nak majdnem igaza lett (Eszternek azért nem).

*

Az építkezés 1982-ben indult; addig csak szervezkedtünk. Olyanokkal hozott össze a sors, akikkel eddig nem jártunk össze, legalább is nem ennyien és ennyiszor. Nekem az Akadémiáról ugyan nem volt teljesen ismeretlen ez a kör (személy szerint sem); s főként a minisztériumi főosztály ismertetett össze velük. É azonban, aki eközben mindig tanár volt, iskolában dolgozott, idegenebbül mozgott köztük. Egyrészt mert fiatalabbak voltak nálunk – az „építőközösségben” (így hívták) mi lettünk a legidősebbek -, másrészt mert egymást régóta ismerték, egy egyetemre jártak (Közgáz), azonos munkahelyeken dolgoztak (Közgáz, Szociológiai Intézet, Társtud). S főként mert már kialakultak, megszerveződtek mint építőközösség, amikor közjük érkezünk, kiléptek helyére. Nem is engem hívtak először, hanem K-t, ő azonban elsőre nem állt kötélnek, épp befejezték a saját lakásépítésüket, belefáradtak (legalább is ő).

Így állt állt össze ez a csapat (mondhatnám, összeverődött vagy inkább összeszerveződött), látszatra véletlenül, valójában nagyon is tartósan. S a véletlen tette-e vagy ez a tudatosság – meg persze az építkezés viszonyosságai -, de különös módon máig (2011) együttvan. Ami azért társasház építkezéseknél, valljuk meg, nem teljesen megszokott (jó kiadósat nem is veszekedtünk még, és még mindenki megvan, vagy legalább visszajár. Csak András (K férje) és É nem jön vissza többé.

Manchin Róbert volt köztünk (és maradt is) az ötletgazda és kezdeményező; főleg ha megszorultunk (megszorult) vagy főleg ha baj volt. Amikor ellátogattam hozzájuk valami egyeztetésre, a Vincellér utca közelében laktak kölcsönbe; Ági, a felesége épp a legkisebb gyereket, Misit dugta ágyba. Egy másik megbeszélést mi rendeztünk – a társaságban pillanatnyilag nekünk volt, É jóvótaból is, a legkonszolidáltabb lakáskörülményünk -; Váradi Laci és Ungár Klári (házasok már és még) a kis Polskiból bújtak elő, Klárinak tetszett Kőbánya (mérsékelten), és várták fiúkat, Dávidot. Galasi Péterrel együtt ők mind Közgázt végeztek, Zsuzsa is, Péter új felesége (meghatóan szerették egymást). Kováchékat én talán inkább ismertem, mint ők, de én is csak az akkoriban friss publikációiból; kollégájával, Kuczi Tiborral akkor kerültek vidékről a Társtudba (Imre Debrecenből, Kuczi Tibor Nyíregyházáról).

És sokáig ott is voltak, meg nem is Hankissék. Hankiss Elemér is megjelent egyszer vagy kétszer Nekem csak egy egész kicsi lakás kell, olyan egyszemélyes fölkiáltással; Robi biztatására, aki elkötelezetten pártolta Hankisst még akkor is, amikor részvétele (részt nem vétele) már akadályozta az ügyintézésünket. (Hankiss Elemér helyére végül K és András jöttek, K húzódozva, András lelkesen, hogy *tout Budapest* erre lakik. Talán neki meg nekem jelenthetett legtöbbet egy építkezés itt, Budán).

Rengeteget tanultam tőlük. Egy építkezésből mindig mindenki tanul (rövid távon inkább keserű, hosszú távon, főleg ha sikeres, inkább jó tapasztalatokat). Én azonban nemcsak ilyen értelemben tanultam, hanem minden értelemben (mindenben, amit számításba vettem és veszek). Most már nemcsak kívülről néztem az ilyen társaságokat – mint a Szociológián -,

hanem valósággal közékük tartoztam (a körülményekhez képest jól is fogadtak). Megtanultam, hogy a korlát vasa lehet sárga is (Szarvason és egyebütt mindig zöld volt); hogy a konyha lehet nyitott (másutt inkább elrejtették, elrejtették). Hogy az egyterű lakás menőbb, mint a szétszabdalt, hogy van ilyen kád meg amolyan (azért túl sokféle nem volt); hogy lehetne épp úszómedence is (szerencsére az azért nem lett); és általában is lehet másfelé és másfelől tájékozódni, mint ahogy addig megszoktam. É, talán mert kevesebb ideje, energiája, főként pedig kedve volt hozzá, kevesebbet járt összejövetelekre, s így sokkal távolságtartóbb volt. S míg engem a hazatérés vágya is hajtott – vagy az hajtott leginkább -, addig ő úgy érezte, hogy egyre távolabb kerül attól, amit magának és magában fölépített, és amit legjobban a László Gimnáziumban tudott megvalósítani, Kőbányán. Gyűléseinkről – kéthetente rendszeresen összejöttünk, szorgosan írtam s küldtem körül az emlékeztetőket – és az építkezésről sokszor későn este értem vissza Kőbányára. É már feküdt, ha nem aludt is még. Távolságtartóan szemlélt, mint aki más bolygóról érkezett, tán már ott is lakik. Néha úgy éreztem, hogy magamnak építék (s néha tán ő is úgy érezte).

*

Az építkezéshez, köztudottan, pénz, pénz és pénz kell. S ebből egyikünknek sem volt túl sok (legalább is nem annyi, mint ötletekből). Építkezni a Kádár korszak végén – a magunkfajtáknak (egyetemi oktatók, akadémiai kutatók) - nagyon nehéz volt, de nem egészen lehetetlen. Egy összejövetelelünkön kiderült, hogy akivel terveztünk és kivitelezetni akarunk, akkor fog majd hozzá, ha egyben letesszük a ház árát, nyolc milliót (!). Nyolc millió? Néztünk egymásra. Letenni? Egyben? Szóba se jöhetett. (Az építkezés negyven százalékát kellett összeszedni és beépíteni ahhoz, hogy az OTP szerződést kössön velünk, és megkezdje a maradék folyósítását). A különbség az „építőközösség” – jövőbeni lakó- és tulajdonostársaink – meg közöttünk talán nem is az volt, hogy egyikünknek több pénze lett volna, mint a másiknak (hol egyikünk szorult meg, hol a másikunk). Hanem az, hogy - talán Andrást kivéve - messze én szorongtam a leginkább.

A pénz, ami fölött rendelkeztem, rendelkezünk, nagy részben ott volt alattunk, körülöttünk és rajtunk: vagyis amiben laktunk, az otthonunk. Ezt előbb el kellett (volna) adnunk ahhoz, hogy pénzhez jussunk, és eljussunk addig a bizonyos negyven százalékig (ráadásul a lakásunk is szövetkezeti volt és nem is tehermentes – további bonyodalmak). Eladni a lakást? Amit nagy nehezen megkaptunk (igaz, tíz évvel ezelőtt, de akkor is)? S megint összerámolni mindent (menekülés Battonyáról, kitelepítés, ostrom...)? Bármennyire elszánt voltam is – odaköltözni, odatartozni, visszatérni -, ehhez sehogy sem fűlt a fogam. S É sem támogatót (vagy nem túlságosan, „nem bánom, de ne nekem kelljen) – nem úgy, mint amikor Pestre jöttünk. Megint voltak pillanatok, amikor azt éreztem, hogy elrontottam az életemet, visszavonhatatlanul.

Szerencsére ott volt a Mátra. A ház épült ugyan, de lassan és körülményesen; Székácsék segítettek, ami tőlük telt, mégis sokkal többet kellett volna foglalkozni vele (mint mindennel, amit magának épít az ember). É pedig egyenesen borzadt tőle, bár Gyuriékat szerette, s ezért Gyöngyösre is szívesen ellátogatott. De hogy háza (házunk) legyen, az erdő szélén, s abban magányosan lakjon? Az ellen mindig tiltakozott. Ez alkalmas pillanatnak tűnt, hogy túladjunk ezen a kísérleten, s megússzunk, átmenetileg legalább is egy menekülésszerű költözést. S hogy így föllélegezhettünk, híre ment az építkezésnek, legalább is az Ihász közben (a házban); É most érzékelte először, milyen horderejű vállalkozás ez (presztizst is adott Kőbányán, nem csak hogy elkezdünk valamit, hanem hogy Budán! Társasházat!). S ezzel fölértékelődött a lakásunk, amit – a negyvenkilenc négyzetméter – végül nem is kellett árulnunk, elkérték, megvették.

Aggályosan vésztartalékokat is terveztem; mindenekelőtt a kocsit (a Wartburg jó márka volt, a piacon könnyen, gyorsan és jó áron vették). Aztán a megjelenő vagy épp megjelent könyveket számoltam (akkoriban kettő volt ilyen; a kiadó honoráriumot fizetett, társaságban olykor el is hangzott: majd a könyveimből...- annyi azért nem volt). És vész-vésztartaléknak, hogy majd elmegyek taxizni (persze, ha nincs kocsi, nem tudom, mivel). Taxi akkor kevés volt az utcán, többen taxiztak, ahogy mondták, „feketén”, adót sem fizettünk érte, mert adó sem volt (ó, boldog Kádár-kor!). Néha beláttam, hogy van azért némi igazság – vagy legalább realitás – abban, amit É mond, hogy majd még egy szoknyát sem... (a telefonról nem is szólva).

Minderre azonban nem került sor (és az „építőközösség” fölvilágosultabbjainak lett igaza, akik csak legyintettek a nyolcmillióra –én akár fizettem is volna, ha nem volt is miből). Bejáratott útjai voltak a társasház építésnek abban a korban, vagy mondjuk inkább kitaposott útjai. Csak ismerni kellett, hogy merre vezetnek, vagy rájuk találni, amikor szükséges (s ebben M Robi nagy volt). Megkaptuk („elnyertük”) végül a telket, egyik ficamja híján, mert annak élő telekkönyvi tulajdonosa volt, sok vita árán lett tervünk is (nem a nyolcmillióssal, az csak hadd építse a Panda Szállót a Pasaréti téren – sokáig nem is fejezte be). Nekifoghattunk.

*

Az építési telket tizenhatan kaptuk, tizenhat család, forma szerint mind lakás nélkül (persze, mind laktunk valahol). Építhettünk volna rá egy tizenhat lakásos társasházat; de ekkora házakt itt a környéken nem mentek, engedélyt sem kaphattunk volna rá, főként a magassága, esetleg a terjedelme miatt sem. A telek, bár nem volt túlságosan meredek, de azért erősen lejtett – erősebben annál, mintsem hogy minden további nélkül ekkora házat lehessen építeni rá. És mind fáztunk a gondolattól, hogy megint egy sok lakásos házban lakjunk, ha nem panelben is. Tizenhatunk közt több építész is volt; egyikük kitalálta, hogy láncházakat építsünk valamilyen konstrukcióban – így meg is lett volna a tizenhat lakás, meg nem is lett volna túl nagy az épület. Ez tetszetős javaslat volt (még akkor találták ki, amikor mi nem voltunk bent az építkezésben), csak eléggé fantasztikus ahhoz, hogy reálisan kivitelezhető legyen. Végül három különálló ház mellett döntöttünk osztatlan telken (s sajnos, közös közművekkel is).

É hosszan állt a nagybányai úton a járdán – valahol ott, ahol most a kertünk bejárata van -, aztán lefelé sétálva a telken végül a Csalán utcai oldalon kötött ki. Itt régebbi házak voltak, valamivel beépítettebb, mint a Nagybányai út, talán hangulatosabb, mint az a szeles hely ott fönt, mindenesetre meghittebb. S kijelentette, hogy ha már kell, inkább itt szeretne lakni. Az a négy lakás azonban, ami ott épült, már foglalt volt. Ha semmiképp sem akartunk fönt építkezni, akkor csak a középső ház maradt, az is hat lakásos. Itt ugyan nem ismerősök építkeztek, hanem egymás számára ismeretlenek. Viszont mind (majdnem mind) műszaki ember, ráadásul egyikük építész. Első látásra jobb esélye volt, hogy az a ház megépül – inkább, mint a lengeteg értelmiségieké (azok bezzeg oda akartak építkezni, ott fönt).

Hónapokig úgy volt, hogy a középső házban lesz a lakásunk, É elégedetten távozott, valamit azért ő is csinált. Nekem azonban egyre kevésbé tetszett a dolog, végül már nagyon nem tetszett (jó orrom volt, hisz a középső házhoz csak lépcsők vezetnek ma is, autó oda le nem tud menni, szállítani lehetetlen, járni is nehezebb; s mert soha sem volt, nem is lett belőle „lakóközösség”). Eredeti építőtársaim sem vették ezt az elhatározást túl komolyan, könnyen visszavettek a csapatba, amikor megint odakérezkedtem. Valameddig nem is mertem

elmondani É-nak, csak amikor már kirajzolódtak a körvonalak. S ő is láthatta a különbséget lent és fönt között (de azért a Csalán utcának tényleg van hangulata).

Ha a nyolcmillióba beletört is a bicskánk, annyit megtanulhattunk, hogy úgy a legolcsóbb, ha magunk szervezünk. Építkezést ugyan még egyikünk sem szervezett (kutatást, mondjuk, azt már igen), de mi az nekünk, mondta Robi, és belevágtunk. Ő kicsit bátrabb volt, mint, mondjuk, én – annál is inkább, mert máskor is szervezett már építkezést (s azért is, mert rövidesen hosszabb időre Amerikába mentek). Megbízottja révén mégis köztünk maradt; ez a megbízott volt aztán, akibe valósággal kapaszkodtam.

Csodát csinálni persze ő sem tudott (nem is akart). Legkevésbé tudott olyan csodát tenni, hogy 1982-83 telén ássunk és alapozzunk. Sokan kijöttek ide, aztán fejcsóválva el is mentek: lejönni géppel? Ásni most? Betonozni télen? S ahogy az ősz tényleg télbe fordult, úgy lett egyre inkább igazuk. Végül is találtunk vállalkozót, kellemes idősebb urat, németországi tapasztalatokkal s tán gépekkel is, meg persze egy enyhe téllal könnyítve a helyzetet. Kimarkolt vagy hétszáz négyzetmétert, amiről később kiderült, hogy sokkal többre sikeredett, mint engedélyezve volt (de nehogy visszatöltsétek, üzenté Robi, majd csinálunk tárolót belőle. Úgy is lett).

S bár persze terv szerint, mégis sok rögtönzéssel és ötleteléssel (nem kevés ötlettel is) így épült a ház. Mintha dobozokból rakták volna össze – kétszer négy gyufásdoboz egymáson, egymás mellett -, közte a lépcsőház (ezt fedjük be, javasolt a Jóföldi, a megbízott, mert így huzatos). S Elmentünk megnézni a szomszéd házakat – a Nagybányai úton voltak már hasonlók -, bekérezkedtünk szomszéd lakásokba is. A nyitott lépcsőházak csakugyan huzatosak voltak (itt fönt bizony szeles, a szél északnyugatról délkeletre fúj, ahogy a Hűvösvölgyben végigszalad a város felé). S a szomszédolás fontos is volt; így sem fogadtak be, túl sok ház épült egyszerre, túl sok idegen jelent meg, túl sokan tartották fontosnak magukat (mint mi is), hogy ideérkeztek. (A házi orvos, őslakos a környéken csak húsz év után „fogadott be”, amikor É betegsége kiderült). A szemközti ház tulajdonosa (a Tatabányai Szénbányák igazgatójának özvegye) rendszeresen bejárt a kertünkbe, hogy ellenőrizze, nem veszi-e el majd a kert a kilátását. A szomszédék – egy nyeles telken – a följárójukat féltették tőlünk s az építkezéstől, nehogy megsérüljön. Épp úgy viselkedtek, mint később mi, amikor körülöttünk újra kezdődött az építkezés (már a rendszerváltozás után).

De a ház épült, és én hosszú perceket töltöttem benne. Vagy inkább hosszú órákat. Sőt, még inkább napokat is. Álltam a leendő lakásunkban, a dobozban, ami majd a lakásunk lesz – alsó és felső földem már kész, ablakok nélkül, a terasz felé nyitva -, álltam, és elképzeltem a bútorainkat. Elképzeltem, hogy hol lesznek a rekamiék (sarokra, így szoktuk), hol lesz a nappali (benne az íróasztal, mert az is megszoktuk már úgy), hol a mellékhelyiségek. Hát elég nehéz volt végiggondolni, látszatra akkora volt (kétszerese a kőbányainak, plusz a terasz, az is majdnem akkora, mint az egész kőbányai lakás). Száz négyzetméter! (Na jó, terasz nélkül csak nyolcvan – de akkor is.) Három szoba (É négyet akart, mindenkinek külön egyet, meg a közös)! És még tároló! És még garázs! Ez az egész itt fönt (előkelősködve Rózsadombnak hívtuk, hívják ma is, noha ez a rész már messze nem az). Hihetetlen.

Majdnem az is lett; mert a megbízottunk (Robi szerezte), az építkezés utolsó fázisában megsértődött ránk, és faképnél hagyott. Talán a pénzt kevesellette? Talán a vele való foglalkozást? (Nem messze lakott ő is, félbemaradt mérnök, sértődött, keserű ember, köp egyet, ha találkozunk.) De Váradi Laci már túljutott ezen – különben is csak én ragaszkodtam annyira hozzá -, „most már befejezzük együtt”. És sikerült.

*

Ültem Kőbányán az íróasztalnál, és azon tűnődtem, hogy mit tehetnék még az építkezésért, amikor hatalmas rúgást éreztem csípőtájt, lórúgást. Azok a napok – hónapok, évek – valami különös eufóriában teltek. Mintha félig mindig álmodtam volna, mint valami lebegés. Csak az építkezésre tudtam figyelni, csak erre az egyre összpontosítottam olyan erővel, mint amilyen ez a lórúgás volt most. Összegörnyedtem a heverőn, feküdtem, hátamat-derekamam a falnak szorítottam, hátha úgy jobb. De úgy se volt jobb, sőt. (É szerint sírtam is.) Telefonáltam az iskolába (valami hörgés, mondta később), azonnal hazajött. Nemigen emlékeztem semmire, csak arra, hogy fáj.

Egy barátunk segítségével a János kórházba vittek (miért épp a Jánosba Kőbányáról, azt sem tudom), egy műtőben ocsúdtam föl, hanyatt fekszem, nézem a kopott, málló, szürkés mennyezetet. Most már nem fáj annyira, valamit adtak. Megint egy barát – ismerős ismerőse, É ebben mindig nagy volt, persze szarvasi vagy környékbeli -, és vittek Budakeszire tovább. A fájdalom elgyöngített. Órákig nem voltam magamnál (bár már nem fájt), aztán megint órákat aludtam, föl-fölmerülve, de csak félálomig. Mire a fájdalom megszűnt (utóregzései maradtak azért), közepes kórteremben találtam magam.

A nővérek körülöttem mintha mentőangyalok lettek volna, az orvos mintha maga a Sors, a Megmentő. Szobatársaim persze nem osztották ezt az elragadtatást, közömbösen beszélgettek (legalább nekem úgy tűnt), ha szoltam hozzájuk (nemigen szoltam), akkor válaszoltak; de semmi különös. Az egyikük könnyögött, hogy hagyják még itt, mert nincs hová mennie. Ezt azért megértettem (bár nekem meg épp az volt a bajom, hogy lett volna hová menjek, csak nem tudtam).

Nem ez volt az első kórházi tapasztalatom, bár szerencsére sok még nem volt eddig. Egyszer a Péterfiben operáltak (ciszta), Frenreisz István ajánlott be oda, ahol maga is főorvos volt. Erős érzéstelenítőt kaptam a hátamba, gerinctájon, kissé fájt, mikor beadták, és egész éjszaka nem volt szabad fölemelnem a fejem. Erre meg a sürgés-forgásra emlékeztem. Csakhogy akkor még feleannyi idős voltam, mint most, és inkább tanácsot kérni mentem kórházba, mint gyógyulni. Az operáció a saját elhatározásom volt, nem *történt*, hanem *akartam*. De ez itt nem; ez megesett velem, sorsszerűen. (Amikor fájt, állítólag azt is kiabáltam, hogy jó leszek.)

Most gondolkodhattam azon, hogy csakugyan elég jó voltam-e, vagy miért kaptam ezt. É bejött látogatni – Kőbányáról jó teljesítmény -, aggódott és rendezkedett. Akkorra már minden elmúlt; csak ültem, még mindig kissé kókadtan a kedves parkban egy padon. Megbeszéltük az orvost és lehetséges gyógymódokat. Én aztán jelentkeztem a főorvosnál, akihez a kapcsolat szolt, nem túl gyorsan, de nem is sokára fogadott.

Ő sem tudott sokkal többet, mint én (csak nem neki fájt). Arra gyanakodott, hogy vesekövem van - emiatt hoztak ide, rehabilitációra -, de a röntgen nem mutatott semmit. Még szerencse, mert megoperált volna (akkor még kivették, nem törték a vesekövet). De ha nem is vesekő, mondta, legalább vesehomok. Valami beszorult, hirtelen görcsöt okozott, talán már ki is ürült. Nem hallottam-e koppanást vagy zizegést a mosdóban, legalább pár szem homokot? Nem hallottam én semmit, bár attól kezdve nagyon figyeltem.

Napokig nem is történt semmi, megtanítottak, ha csak az nem, hogy megtanítottak a fájdalomcsillapítókra és hogy már a kezdet kezdetén vegyem be őket. Végül a főorvos: Hát...

a saját felelősségére... A docense pedig, sűgva: Nyugodtan vállalja. Szebbet nem is mondhatott volna. Bár utólag gyanakodtam, hogy nem csak jószándékból tette, hanem az ágyam miatt is.

Otthon beleültem egy nagy kád forró vízbe – Kőbányán az nekünk ingyen volt -, és megittam sok üveg sört, noha egyébként borzadtam tőle, de attól a lórúgástól még inkább. S egyáltalán: kipróbáltam és betartottam sokféle javaslatot és házipatikát – teákat és diétákat is ideértve. Ezért-e, vagy másért, a lórúgás, hál’ Istennek nem jött többé elő. Ennyit meg, gondoltam, el is viselhetek egy építkezésért.

*

1985 tavaszán, alig mertük hinni, a ház készen állt (majdnem), és igazán csak karnyújtásnyira voltunk a beköltözéstől. Most már É is szerette – legalább is jobban, mint eddig -, és ki is vette a részét belőle, legalább is az én ápolásommal. Összebarátkozott leendő lakótársainkkal (legalább is összeismerkedett, és megszokta őket, hát mögötti félhangos megjegyzésekkel). Kissé könnyebb volt a dolga, mert K és András is ott voltak már; valakik, akikbe lehetett kapaszkodni. Akkor pedig igazán elemébe jött, amikor bútorokat kellett tervezetni (nekem a köynvespolcok jutottak, neki a konyhabútor; az ELTE gazdasági igazgatójával csináltattuk, aki otthon lelkesen és fontoskodva barkácsolt.

Pasaréti rokonságom most újra kitett magáért. P néni, apám húga fölment a házuk padlására, amely – sötétben, fagyban – még mindig a Kozma-család bútorainak romjaival és hulladékaival volt tele. Kihalászott egy foszladozó kanapét két óriásira növesztett fotellel, amelyek (a fotelek) több telet nem is a padláson, hanem náluk a kapualjban vészeltek át. Már ismertem őket a Kagyló utcából, tiltakoztam. Nekem sokkal jobban tetszett az a világos mozgékonyság, vidám ötletesség, amit az „építőközösség” – most már lassan lakóközösség többi tagjainál láttam (Manchinék kivételek, ők is ezekhez az óriásokhoz vonzódtak). A tiéd, mondta azonban nagynéném, a dédapádtól, az Iskola utcából. Ennek nem lehetett ellenállni – kivéve a foteleket -, s É nem is akart. Ráadásul egy biedermeier sakkasztalt és két széket is kaptunk hozzá.

Így aztán most nemcsak fölvonultam a Pasarét fölötti hegyre (ahonnan, kis túlzással, jöttem), hanem a dédapám bútorai között is lakhatom. Tetszeni még mindig nem tetszenek, de már megbékéltem velük (É meg mindig nagyon büszke volt rájuk). Sőt, lassan már én is; különösen most, hogy ezeket leírom.

1985 augusztusában költöztünk; ki-ki mikor tudott, mi éppen 13-án. Víz és villany volt már, gáz még nem, csak valamivel később. A nagy tolóablakokat megcsináltatni, az is körülnényes volt, szerencsére még ma, huszonöt év múlva is tolódnak-emelődnek (ez volt a német szerkezet neve). Kinéztem a János hegyre, hogy megvan-e még. Még ott állt; alatta fellegek vonultak a Hűvösvölgyben (különös jelenség), mintha igazi hegy volna. Mind beköltöztünk. Összejöttünk, ahogy egy társasházhoz illik (noha jogilag azóta sem alakultunk meg); ültünk a földön, én konyakot ittam, csaknem egy egész üveggel. Napokig rosszul voltam tőle. De azért már jó volt.

Út Indiába

1986 szeptemberében – az Országos Ösztöndíj Tanács (ma: Ösztöndíj Bizottság) ösztöndíjával három hétre Indiába utaztam. Az Ösztöndíj Tanács állami ösztöndíjak szétosztásával foglalkozott az oktatási / művelődési minisztérium szervezeteként (a Tanács a döntéshozó volt, persze a titkárság terjesztette elő a pályázatokat). Ezek az ösztöndíjak rendszerint államközi szerződéseken alapultak (ha voltak is magánösztöndíjak vagy alapítványok, az itthon akkor is államinak számított és az Ösztöndíj Bizottság asztalán kötött ki). Az OÖT a hetvenes évek utazásainak meghatározó szerve volt; segítsége nélkül tanulmányutakat képtelenek lettünk volna megszervezni – már csak azért sem, mert a költségek (pl. az utazásé) akkoriban képtelenül és aránytalanul magasak voltak a fizetésünkhöz és lehetőségeinkhez mérten; idegen pénzt, keményvalutát tilos volt magunknál tartani, és csak nagyon limitáltan válthattunk be. (Bár ez még csak hagyján – a fő szempont persze az állami kontroll volt).

De miért India? Aki tanulni akart – netán kapcsolatokat építeni (amit nem támogattak, vagy legalább is nem vettek jó néven; szakmai konferenciákra forgószínpad-szerűen kerültünk ki azzal az ürüggyel, hogy mindenkinek jusson valami a jóból) – az lehetőség szerint Nyugatra fordult. A pedagógusok – pedagógiai kutatók – pályázatait meg nem fogadták el. Veress Judit éveken át Kanadába pályázott – miért pont oda, nem tudom -, mások a PKCs-ból Amerikába, mindhiába (az elutasítás indoklása rendszerint az volt, hogy ha már pedagógus, akkor legyen legalább nyelvtanár). Én viszont Keletre fordultam; és csakugyan: Keletre ösztöndíjat nyerni könnyebb volt. (Más kérdés, mit kereshetett egy kutató – s pont oktatáskutató – Keleten; akkor azonban az első szempont a kijutás volt, kijutás bármi áron és ürüggyel, szabadulás a bezártságból. S bár a bezártság Willy Brandt keleti nyitás politikája, főképp pedig Helsinki után érezhetően enyhült – már utazhattunk Nyugat-Németországba, ami azelőtt még súlyosabban esett a latba, mint az Egyesült Államok – kijutni továbbra sem volt könnyű.)

De India nekem más volt – nem csak a mindenáron való kijutás. Eltekintve a felcsúti háborús emléket – amikor a határban lelőtték egy amerikai pilóta gépét, s mert fekete volt, én összekevertem Amerikát Afrikával -, színes bőrűekkel először a háború végén, nagyanyám Alkotmány utcai lakásában, ill. ott, a házban találkoztam. Bonarjee René – ahogy ott mondták – velünk bujkált a légópincében mint Magyarországon rekedt brit állampolgár, apró volt, mozgékony, feket szemű és hajú, s főként nagyon-nagyon barna bőrű. Brit volt ugyan, de indiai (pontosabban félvér). Indiával később a kitelepítéskor találkoztam, amikor Silva Raja Yeshudian sokszor kiadott és egykor népszerű jóga-könyve került a kezembe, valósággal szétolvastam – évekig gyakorlatoztam is belőle -, úgyhogy apám, amikor könyvkötészetre adta a fejét, be is kötötte nekem. Meg Völgyes Ferenc hipnózis-könyve, amely szintén sűrűn hivatkozott Indiára. Baktay Ervin – India igazi magyar kutatója – családom távolabbi ismerősei közé tartozott? Könyveit a Pasaréten olvastam.

Ez volt tehát India nekem – és még valami: az oktatástervezés. Furcsa társítás, elismerem, viszont hatásosnak mutatkozott. Indiába Magyarországról csaknem kizárólag művészek, írók, zenészek pályáztak; nagy ritkán etnográfus, nyelvész vagy régész is fölbukkant köztük. Ez volt India Magyarországnak. Magyarország azonban más volt Indiának, amióta ötvenhatban megpróbált közvetíteni a magyarok és a szovjetek között, és amióta – mint volt brit gyarmat – szinte Anglia helyébe lépett a nagyközönség szemében (apám is részt vett az indiai nagykövetség megszervezésében, remélte, ott egykori kitelepített volta ellenére talán állást kap – nem kapott). Az államközi szerződésbe azokat a kérdéseket foglalták bele, amelyek

India európai nyitása és modernizálódása szempontjából voltak fontosak; s ez nem a zene vagy a tradicionális művészetek voltak. Hanem a technológia, a mezőgazdaság, meg az oktatás. Ez volt az a keskeny rés, amelyen át az én pályázatom (mint önjelölt és reménybeli „oktatástervező”) indiai részről támogatást, hazai részről tehát elfogadást nyert. Így én Indiába nem zenét és füstölőket mentem tanulmányozni (jógát és mélytűzű szemek hipnózisát), hanem oktatástervezést.

Ennek akkor divatja volt. Mióta – a hatvanas években – az amerikai elnökök köré szerveződő értelmiségiek közt a harvardi szakértők is helyet kaptak, a közgazdászok világszerte ajánlották és sürgették az oktatás modernizálását; amelyet, részben szovjet mintára, oktatástervezéssel véltek siettethetőnek. (Így szerveződött meg az UNESCO nemzetközi oktatástervezési intézete Párizsban; amely a fejlődő országok oktatástervezési tanácsait és szervezeteit volt hivatva összefogni.) Az oktatástervezés Indiában nagy és bürokratikus volt; ráadásul érdekesen keveredett egy viktoriánus korabeli rendezetlen iskolaüggyel. Értelmiségiek, elzárt lakó- és hivatali parkokban nagy statisztikai fölkészültséggel gyártották az oktatásfejlesztési terveket; miközben a lakosság létszáma robbanásszerűen nőtt, s vele a az elhanyagolt, lepusztult, európai szemmel hihetetlen állapotú iskolák kunyhói, rajtuk a büszke fölirat: „akadémia”, „kollégium”, „iskolabirodalom”. (Az emporium szót nem értettem, nem használtam; ott ismerkedtem meg vele, a szó és a valóság közt hihetetlen, nevetséges vagy szomorú szakadék tátongott).

A minisztérium tisztviselők (Hajtó Péter és munkatársa, G) azt javasolták, hogy ne májusban utazzam (kézenfekvőnek tűnt pedig), hanem inkább augusztus-szeptemberben. Később jobb is. Itthon szeptember vége még csak hagyján volt – de október? November? (S emlékeztem svédországi, később norvégiai napjaimra, amikor már augusztus is kezdett igen szomorú lenni.) Magyarországi fejjel gondolkozva – s nekem, nekünk akkor főként csak az volt – érthetetlennek tűnt, hogy India más égöv alatt van; hogy földrésznyi nagyságú; s hogy (többek között) az éghajlata is más. Az Alitaliá-t javasolták (úgy olcsóbban jött ki a minisztérium, az Alitalia nagy kedvezményt adott), megvették a jegyeket, ideadták az útlevelemet (ezúttal „szolgálatival” utazhattam, ami a sokkal tapintatosabb barna színt jelentette, nem a pirosat, mint a magánútlevel), és mehettem. (G jó tanácsokkal látott el, neveket mondott és irányított, általában készséges volt, még a lakásunkon is levizitelt – később, sajnos, kiderült, hogy távolról sem a kedvemért tette, másokkal csempész és valutakapcsolatban is állt, amiért elbocsátották, rendőrségnek adták át). Mehettem. S mentem is.

*

Az Alitalia olcsón utaztatott (az ár még így is csillagászatnak tűnt, legalább is a fizetéseinkhez mérten), ezért azonban napokat kellett várni az indiai csatlakozásra. Napokat, igen – de Rómában (ami nekem nem megpróbáltatásnak tűnt, sokkal inkább extra ajándéknak; ráadásul az Alitalia pénzén). Pestről Rómába másfél óra alatt elrepültünk, az Alitalia elszállított a szállodájába (valahol Róma középkori negyedében), és „szabadot” adott. A pénzemre úgy vigyáztam, mint a szemem fényére – először is ki kellett tartania Indiában, másodsor is el kellett számolni vele, harmadszor, és főként rúpiában kaptam, ami amúgy sem volt konvertibilis. A legolcsóbbnak a gyaloglás látszott, amellet a legbiztonságosabb is volt, térképpel a kézben. Eltévedni nemigen lehetett – befelé mentem, a Colosseum felé -, közben élveztem, hogy Antonioni meg Fellini filmjeimnek színhelyeit most elevenben látom (itthon mindig megcsodáltuk autók és kismotorok elképesztő és hajmeresztő forgolódását a Colosseum körül; most ezt a nyüzsgést (olaszos nyüzsgést, szegénységet és pompát élőben láttam).

Váratlanul magyarokat hallottam, megfordultam – milyen kicsit a világ. Szarvasiak voltak. Pontosabban Szarvasról származtak – egy házaspár meg egy idősebb férfi -, nemcsak hogy szarvasiak voltak (bár már elszármaztak), hanem az idősebb úr Melis György (Gyuro, modták Szarvason, tótosan, rövid o-val); túrán „olaszban”, római városnézésen. Miután szarvasi kötődésemet tisztáztuk (mindig úgy kellett kezdenem, hogy ki és mi az apósom, ja, a Miska, hát persze – mind ismerték, még Melis „Gyuro” is -, hívtak, hogy csatlakozzam. Végiglátogattuk az összes kötelező turista látványosságot, de – jó magyar módra – valahogy mind drága volt, ha belépti díjat kellett volna fizetni (nekem is, a fontosabbakat kihagytuk tehát – otthon úgy is el lehetett dicsekedni vele). A kötelező és ingyenes városnéző körök után (én még a Piazza Veneziát is megnéztem, elképzelve Mussolinót, amint az erkélyen szónokol), a Colosseumnál kötöttünk ki.

Fehér csoda – Róma a nagy nyüzsgés ellenére is fehérebbnek és tisztábbnak tűnt nekem, mint Budapest, amelynek felsőbbrendűségéről annyian meg voltunk győződve. Rengeteg jármű. Rengeteg ember. Augusztus végi nagy meleg, ember mindenütt, járdán és úttesten, emberek és autók kerülgették egymást. Föltűntek a kéregetők (ilyent itthon, ekkora mennyiségben, tolongva, szinte szervezeten akkor még nem láttam). Felnőttek, de nagy tömegben – szinte egyre többen – fiatalok, sőt még inkább gyerekek, kis gyerekek is. Valami barna bőrűek, mintha cigányok volnának. Ügyesen cikáztak a nyüzsgésben, forgalommal szemben, gyorsan megtalálták a turistákat – nem volt nagy művészet, itt tolongtak ők is a világ minden tájáról – odafutottak hozzájuk, a tárcájukat nyújtották, kérőn.

Egy fiatal házaspár haladt el mellettünk – apa, anya, két gyerek -, a férfi szemüveges volt, jól öltözöttek, valami szatyorral (nyilván vásárolhattak), jól megnéztem őket: indiaiak. A gyerekek hozzájuk is odafutottak, körbefogták őket, az egyik a koldustálcáját nyújtotta. Ebben a pillanatban Melis hangját hallottam meg, sztentori hangon kiáltott: nem mész innen, piszkos csirkefogó, és nagyot rúgott. A hangra – az erejére és a magyarjára – a nyüzsgés egy pillanatra fölfigyelt; a fenéken billentett gyerek leesett a járdáról, a gyereksereg szétrebbent. Piszkos kis csirkefogó, tette hozzá elégedetten Melis, aztán az indiaiakhoz (persze magyarul): na, nézd meg a tárcád. S a férfi tényleg a hasán lógó tárcájához nyúlt (épp akkor lett nagy és biztonságos ez a divat), félig már nyitva. Hát erre szolgált a tálca, nem koldulásra, hogy csak a gyerek férjen hozzá, a kiszemelt turista ne. De olyan hirtelen jött, hogy az indiai még mindig nem ébredt rá. Még mindig méltatlankodott, hogy ez a nagy darab fehér ember így elbánt a kis cigánnyal, aki pedig neki innen-onnan „földije”.

Ezzel a képpel a szemem előtt szálltam be harmadnap az Alitalia Delhibe induló gépébe (Új-Delhi, javítottak ki, akkor még nem érttem, miért), és szálltunk egyre keletebbre, egyre délebbre és az egyre nagyobb sötétségbe. Akkor azt sem fogtam föl, hogy keletre repülve, gyorsabban hagyjuk el a napot, mint az a „földet”; hogy Keleten kél, de Nyugaton nyugszik a nap (ahogy egy versike mondta), és hogy otthon talán még délután van, amikor Indiában már sötét éjszaka.

A gép tizennégy óra múlva landolt (ezt mutatta az óra a karomon, de a repülőtér órája messze éjfél után járt már); fekete sötétség volt, egy repülőtér villanyai világítottak így-úgy. Színes képek jártak a fejemben, színes öltözékek, turbánok, bugyogók meg ilyesmi; de amit először éreztem, az egy gőzfürdő levegője volt. Mintha egy gőzölgő és párálló hőkamrába léptem volna be (azaz ki), amikor a géphez tolt lépcsőkön mentünk lefelé. Körülöttünk hihetetlenül vékony, sötét bőrű katonák, mintha kamaszok lettek volna, katonai zöldbe öltözve, huságszerű puskáikat szorongatva. Mégis magabiztosan álldogáltak, látszott, hogy komolyan

kell venni őket. De a szag! A szag döbbenetes volt; mintha az egész kifutót, az egész repülőteret, sz egész várost (az egész Indiát) féregirtóval szórták volna be (s így is volt). Ez a szag elkísért mindenhová (szerencsére a szagokat hamar megszokjuk, félóra. Óra múlva föl sem tűnt). Értem jöttek, valami taxi vitt valami szállodába, ahol szintén meleg, szintén párás és szintén féregirtós volt a levegő. Egy ventilátor bágyadtan kerengte a kopott szárnyát, szegényes, szomorú és egyben megható volt. Reggel valami féreg a falon – nem is egy, több, egy egész család (de nagyok, rondák a düledő szemükkel), gekkók, legyintettek a portán. Nem bántanak, sőt (a sőt azt jelentette, hogy még eszik is azokat, amik viszont bánthatnának).

*

A tisztviselőt, akinél jelentkezni kellett, alig érttem. Én kezdetben az amerikai angol érttem jobban – azt sem igazán (s nem hiszem, hogy valaha is meg fogok tanulni rendesen angolul) -, itt, Indiában azonban valami különös nyelvet beszéltek, különös hangsúlyokkal és kézmozdulatokkal (sokáig utánozni igyekeztem). Még nem tudtam, hogy az angol előnye az összes többivel szemben (többek között), hogy nemcsak lehet, hanem szabad (sőt épp kötelező) is szétbeszélni, azaz helyi szókészlethez és tónushoz igazítani. Akikkel itt találkoztam, mind nemcsak beszélt angolul, hanem folyékonyan, sőt pergően beszélt; látszott, nem nyelvórán tanulta, másodikként az anyanyelve mellett. Nagyon kellett figyelnem, hogy értem; de a tisztviselő – mint mindenki más – kedves volt, kedves, a szó szoros értelmében (ezzel is akkor találkoztam először, ezzel a figyelmes kedvességgel). Egy bágyadt ventilátor itt is kevergette a meleg, nedves és féregirtós levegőt; minek is vannak, ha csak ennyire bágyadtak, gondoltam, míg meg nem tapasztaltam, mit jelent, ha lekapcsolom. Végül már értettük egymást. Benyúlt a fiókjába, és elővette az államközi szerződést.

Ez is új volt nekem – Indiáig kellett jönnöm, hogy megérjem. Nálunk, a minisztériumban alig valaki tudta, miről, milyen törvényről, törvényerejű rendeletről vagy kormányrendeletéről beszélünk; arra volt a jogász. A maximum az volt, hogy statisztikákat néztünk. De az államközi szerződést? Azért vban kihirdetve, mosolygott az indiai tisztviselő, lássuk csak. És csakugyan, benne volt a megpályázott és elnyert két hetem. Igen, mondta, de volna itt egy harmadik hét is, amit nem pályázott meg idén senki. Nem volna kedve még egy hétre maradni? Indiában eddig minden csodálatos volt – vagy ha csodálatos nem is, de szokatlan és váratlan -, de az, hogy most ő, egy tisztviselő a kopott asztalánál meg én, ülve az asztala előtt (nálunk már ez az elrendezés is szokatlan lett volna) csak úgy elhatározzuk, hogy mennyi időre maradjak, ez volt csak az igazán váratlan. Két hét tanulmányút, mit írjunk a harmadik hétre? Érdekelne egy szociológiai kongresszus? És beírta.

Ezzel ő meg én – egy indiai bürokrata meg egy kelet-európai lenge kutató átírtuk az én egész addigi értékrendszeremet. A nagy nehézségek árán, szinte jutalomként elnyert pályázatot egyszerre meghosszabbítottuk, miközben – ő meg én – beutaltuk jómagamat a nemzetközi szociológiai kongresszusra. Ahová különféle akadémiai és pártengedélyekkel, keserves kiválasztások, kilincselés és instanciázás árán csak a kiválogatottak jutottak ki végül is Pestről! (Nekem legalább is úgy tűnt – nem egészen volt így azért.) Ez akkora meglepetés volt, hogy egész India alatt magamhoz sem tértem.

Az indiai bürokrácia nagyon lassan és nagyon hatástalanul működött. Legalább is azok szerint, akik vagy igénybe akarták venni, vagy pedig működtetni akarták. Ferguson szerint ezer angol tisztviselő, akik mind képzettek, hozzáférhetetlenek és szorgosak voltak, lényegében elkormányozta a birodalmat. Nem voltam ott, de el tudom képzelni (ha hinni egészen nem is). De senki nem hasonlította ezt a bürokráciát, mondjuk, a kaffkaihoz. Mert

ahhoz képest ez jogszerűnek, egyszerűnek és gyorsnak tűnt. Legalább is most, az én esetemben (és másokkal, máskor is).

Kár, hogy ugyanakkor oly távol lebegett az indiai valóságtól. Mi most itt úgy beszélgettünk – mérlegeltünk, alkudoztunk és megállapodtunk -, mint két egyenrangú fél. Normálisan voltunk öltözve (én azért izzadtam), és volt egy közös nyelvünk is, amelyen beszélgettünk (ő jobban, én látványosan rosszabbul). Csakhogy a maradék egymilliárd – ott kint az utcán – ebből semmit sem értett (volna). Még azok a tinédzsereknek kinéző katonák sem biztosan, ott a repülőtéri éjszakában. Igaz, nem is voltak fontosak; sőt, csak zavartak volna minket, a kiválasztottakat, akiknek voltak közös ügyeink, amiket közösen intéztünk. A maradék egymilliárdnak ilyen közös ügye nem volt.

Ha nem kaptam volna jókora védőoltást szocializmus és kommunizmus ellen (más védőoltásokat is kaptam, de azokat elutazás előtt, és nem voltak kötelezők), akkor itt szocialista, sőt kommunista lehettem volna, marxi vagy keresztény módra. Kilpve a hivatalból, elintézve „közös ügyeinket” (mint úriemberekhez illik), kilépve az utcára, elsétálva a magyar kulturális központhoz, csak néztem (a szólás szerint), mint a moziban. (S a szólás itt helyén való is volt;ilyent azóta csak filmekben láttam, a Gandhiban, legutóbb a Gettómilliomosban). Filmen hihetőbbnek látszott – páholyból nézve -, mint az utcán, karnyújtásnyira. Új-delhi előkelő parkjaiban, tornyos, fehér villái homlokterében, a lakóparkokat körülvevő magas falak tövében (ilyen falakat akkor láttam először), a járda nélküli utak tövében ott ült, nyüzsgött, élt mind az egymilliárd. Hihetetlenül és elképzelhetetlenül; odatelepedve, gyereket nevelve, sőt szülve, ápolva, gyógyítva, öregeket és koldusokat – még köztük is volt! – ápolva, sőt temetve ott kerengett, szédelt, könyörgött, koldult, zszisegett és integetett az egész indiai társadalom (akkor azt hittem). Itt aztán volt tarkaság – ha nem is épp oly csillogó, mint az én repülőtéri elképzeléseimben -, mocsos, tépett, rongyos, foszladozó, napbarnított, szemérmetlen, esdeklő, átkozódó – egyszóval élő és létező tarkaság. Nem sokáig bírtam nézni; befordultunk a kulturális központba.

Mondhatni, már vártak. G alaposan előkészítette az érkezésemet; s ha a szó szoros értelmében nem vártak is – nem jöttek elém, nem foglaltak szállást, nem kalauzoltak (mint hasonló esetekben másutt szokásos volt), azért tudták, hogy jövök, s ennek öröme nagy traktát csaptak. (Máskor, szerintem, más öröme.) A társaság vegyes volt ugyan, de hol volt ez a magyar vegyesség attól, amit – egy perccel korábban – az út mentén, a falak tövében csak úgy futólag megpillantottam (s egy életre megőriztem)? Ez itt nagyon is válogatott társaság volt? Ismert nevű művészek és a kultúra különböző rendű-rangú (de inkább magas rangú) személyiségei. G láthatólag jó munkát végzett, rajta keresztül lehetett kijutni Indiába, s alig észrevehetően kegyet gyakorolt, építve saját hálózatát is, persze. A kiválasztottak, mint szokásos volt, mind tájékozottak is voltak; jól értesülten adták tovább az információikat (a tapasztalataikat inkább megőrizték), és siettek elújságotolni ezt-azt, amire figyelni kell (nem mondták, hogy saját kárukon tanultak). Közben kiderült, hogy fehér holló vagyok köztük, de sebaj, ha már ide csöppentem s én is kint vagyok (biztosan valamiért fontos lehetek, G csak tudja). Ők itt, mondhatnám, fitogtatták, ki hányszor járt már kint, ki mivel tért haza, ki mikor tervezi a visszajövetelt. Távolról és messziről nézték ezt a világot (én is persze), egy világból,, amelynek ők a középpontjai, s ez azért fontosabb volt, mint az aktuális világ, amelybe ideig-óráig beleszagoltak.

Valamit venni akartam É-nak és Eszternek, elvégre egyszer vagyok Indiában (és ez igaznak is bizonyult). Kísérőt adtak mellém, aki motoros riksáért intett. Jött is; egy motorkerékpár fedett utánfutóval (állandóan tűzött a nap – még szerencse, hogy a mérsékelt évszakban érkeztem).

Megtanítottak, hogy csak be kell szállni, európai udvariaskodással mit sem törődve (itthon a taxi nekem még nagy dolog volt, arra pedig a körülmények szoktattak rá, mekkora úr a taxivezető). Az ülés sárga volt – sárga viaszosvásznon, hogy ne szívja magába a nap melegét. Megálltunk egy lámpás kereszteződésnél, egyszerre megindultak felénk a koldusok. A taxivezető elhessegette őket, de azt a kettőt, ott a szélén nem vette észre. Egy öregember a karjáén vezetett egy gyereket, olyan öt-hat évesnek látszott. Közelebről láttam, hogy nincs szeme, csak üres szemgödrei; nem is könyörgött. Csak állt némán, se nem alázatosan, se nem öntudatosan, csak állt, egy percre megkapaszkodva az ülésben. Aztán a lámpa zöldre váltott, a riksa lassan megindult, a kisgyerek megbillent. Az izzadt, mocskos gyerekujjak nyoma még ott maradt az ülésen. Ez a szórtlan ottlét – nem tolokodás, nem támadás (mint Rómában) – ez a néma jelenlét, ez volt az igazán szívszorító.

A látvány és ami mögötte van persze nem teljesen esett egybe; sőt, alkalmanként egyáltalán nem. Egy „empóriumhoz” értünk, ahol a tulaj mindjárt teával kínált, s miközben az készült s mi ittuk, kitergette a kincseit. Nem voltam komoly vásárlásra fölkészülve (napidíjam volt csak), inkább valami emléket szerettem volna venni, nem egy egész kincstárat. Végül keservesen, kissé szégyenkezve szabadultam (váltságdíjam így is jól megerhelte a pénztárcámat). Na, merre voltatok, kérdezték a kulturális központban? Ja, ott? Az a csavargó, pedig megmondtam neki... (A kísérom nagybátyja – hát ezért volt olyan készséges, hogy majd megmutatja, olyan kedves, hogy kalauzolt, és oly oly segítőkész, amikor választani kellett.) Jókora zökkenő volt álmaim Indiájából a valóság talaján; így megy ez. A baksisért (bár ezt a szót a töröktől tanultuk, akik itt európaiaknak számítanak).

Valóság és álom – álom és való – egymásba játszása, sőt egymás elől bujkálása egész Indiát elkísérte, sőt még azután is utánam jött. Nem tudtam olyasmit kérdezni, hogy ne azonnal és készségesen válaszoltak volna; sőt akartak válaszolni, szégyelltek volna, ha nem tudnak, és ajánlkoztak, hogy megmutatják. Nekem már nem is kedvesnek tűnt, hanem valósággal édeskésnek. Aztán elindultam a mondott irányban – ahol nem volt semmi. Senki nem tudta, merre is van; legkevésbé az, akit kérdeztem. Térkép nem volt, utcatábla sem (és még riksa sem). Akkor miért mondta (ennek még néhányszor beugrottam)? Mert feleni akart, megfelelni annak, amiről gondolta, hogy várom, elvárom. Én kértem – ő adott. Igaz, információt, de mindegy, valami személyeset, ami összeköt minket. Két ember. Két világ. Két találkozás (az információ teljesen mellékes volt).

Ez a készséges odafordulás – kombinálva Új-Delhi hűvösebb, Madras trópusi, Bombay tengerparti időjárásával – gyorsan felőrölte azt a tartózkodást, sőt ellenállást, amellyel általában idegenbe érkeztem. Mondhatnám, lassan elvarázsolt, rabul ejtett, megbűvölt. A helyes, mondták, az lett volna, ha oda sem figyelve elmegyek mellette; de nem állhattam meg, hogy a riksanak borraivalót ne adjak, amikor csendesén és szomorúan számolgatta a barna tenyerébe ejtett pénzt. Nem tolokodott – szinte én tolokodtam, hogy adhassak még neki (s másnap négy rokka igyekezett felém, versengve éls egymással fenyegetőzve).

India szép volt és álságos; megejtő és szemfényvesztő; hol fölemelő, hol lesújtó – és a három hét alatt sohasem tudtam, melyik az igazi. A Taj Mahal pompája szemkápráztató volt (és tényleg káprázott a szemem a csodálatos fehérségtől); úgy tárult elénk, ahogy az útikönyvek mondják, mint időtlen emléke hűségnek, gyásznak és szerelemnek. Holott – holott nem is olyan régi (szegény országomban jó néhány emléket tudok, amely sokkal régibb nála). A káprázatos fehérség pompa is, meg praktikus is; a cipőmet levetve fekete márványkockára léptem, süttött a forróságtól – mellette a fehér kocka meg hideg maradt. Rajpur múzeumvárosában csaknem megjelentek a raják és a maharadzsa (maha a. m. nagy vagy fő);

díszelefántjaik imbolygó nyergében – díszes építmény maga is – még utaztam is. De ez is csak a műsor része volt; semmi sem eredeti – vagy alig valami -, mind turista látványosság (legföljebb a majmok lehetek eredetiek az út menti fákon; a fák alatt nem volt tanácsos közlekedni, bár ott volt árnyék, mert hamar beleragadtak a hajunkba, lekapták fejünkről a sapkát, kikapták kezünkből a táskát, ennivalót, durván és gonoszul. Aztán kárörvendően kuncogtak, csiviteltek, zajongtak, lökdösődtek tovább).

India nekem a közvetlenség, a döbbenetes látszat, mögötte a majdnem annyira döbbenetes csalás és hazudozás, emögött pedig a szívet tépő kiszolgáltatottság és a menthetetlen nyomor volt és maradt; a csalfa és hazug, a közvetlen és odaforduló, a csalárd és a kitárulkozó egymilliárd hazája (akik közül ötvennel ha találkoztam).

*

Ne higgy a szemednek, mondta Shuresh Shukla, amint átvágtunk Ó-Delhi hatalmas, kietlen zsürke és nyüzsgő főterén, és – lehúzza cipőnkét (nekem ez is új volt) – benéztünk egy hagyományos szenthelyre. India nem itt épült (körbemutatott), hanem itt. És elvitt Új-Delhibe, az Oktatástervezési Intézetbe. (Büszke volt a Maruti-jára, akkor kezdte gyártani a Tata Művek, japán licenc alapján egy Suzuki nevű vállalat tervei alapján.) A nagy területű kertbe, hatalmas falak mögött csak engedéllyel lehetett belépni. Az imponáló, bár hagyományos épület szinte olyan volt, mint itthon valami kisebb minisztérium. S tulajdonképpen az is volt; az oktatási minisztérium „háttérintézete”; a hely, ahol egész India oktatását látják.

Az igazgató kilépett az ajtón, amely az íróasztala mögött nyílt, köszöntött, hellyel kínált. Még ezt sem láttam: minden főnök irodájához külön fürdőszoba és WC járt, nemcsak higiéniai okokból (bár azért is), hanem főként a presztizs miatt. Mint jó hivatalnok, munkatársakat szólított be; jöttek is, hosszú számítógépes táblákkal a kezükben, amelyen csakugyan rajta volt India egész oktatásügye. Shukla, az egyetemi tanár (az egyetem Ó-Delhiben) meg volt tisztelve; hogy zavarát leplezze, bennfentes társalgásba kezdett (úgy beszéltek az angolt, hogy ezt már meg sem próbáltam megérteni). Aztán oktatástervezésre is sor került – újra biztosabb talajt éreztem a lábam alatt.

A számokat és az elveket már értettem; csak az emberi és a politikai viszonyokat nem. Nekem a „tervezés” – úgy mindenestől – a kelet-európai valóság része volt; aki vitatta (mint sokan, főként a szociológusok), számomra automatikusan rokonszenvéssé vált a tervezés és a tervezők merevségei, életidegensége és agresszivitása miatt. Én, ha néha (részben játékból) „oktatástervezésnek” neveztem, amit csináltunk, az csak azért volt, hogy – e tervezők közé vegyülve, kapcsolatot tartva velük, eltanulva technikáikat (meg információikat) – emberközelibb és iskolaközelibb alternatívákat alakítsak, alakítsunk ki. Ezek a tervezők itt, a Delhi-i intézetben, korántsem voltak cinikusok (mint némelyek ott, Pesten), sőt hittek abban, amit csinálnak. Nem kényszerű, cinikus vagy számító szolgálói voltak egy rendszernek, mint sokan ott, a Rossevelt téren, hanem tudatos és elkötelezett hívei egy rendszernek és egy politikának.

Különös politika volt ez, mert megpróbált viktoriánus fejjel, de öt éves tervekkel Indiát építeni. Itt körülöttem – az intézetben, Új-Delhiben, az egyetemen, ahonnan Shukla jött, a hivatalban, ahol fogadtak, még az újságosnál is mértéktelen mennyiségű, nagy alakú, rossz papírra nyomott kiadványai között – minden a Viktória korra emlékeztetett; vagy arra, ahogy én a Viktoriánus kort olvasmányaim alapján képzeltem. Mintha India – az indiai elit, amellyel szembesültem – megrekedt volna a XIX. Század végén (meg is rekedt), miközben persze ők

tudták legjobban, hogy már a XX. vége felé járnak. A csaknem korlátlan liberalizmus, a szabad (annak tűnő) politikai csatározások, az újságok felelőtlen hazudozásai és tódításai (nálunk lehetetlen lett volna, már csak a pártkontroll miatt is), a széteső és elaprózott oktatási rendszer, egy piacgazdaság, amely mérhetetlen szegénységet (láttam), de mérhetetlen gazdagságot is (nem láttam a falak miatt) termel; mind olyan volt, mint nálunk a XIX. Század, talán még akkor sem. Az, hogy valakik ezt ötéves fejlesztési tervekbe akarják szorítani; hihetetlen vállalkozásnak látszott, s épp oly megejtő volt, mint amilyen megejtők a koldusok voltak az utcán, a rikcsák az úttesten és a kamaszkatonák a repülőtéren.

Beszélgetésünk tehát tervezés és politika kérdései közül forgott (ezt legalább értettem vagy érteni véltem akkoriban frissen beszerzett Economist-jaimat olvastán). Arról tűnődünk – közösen -, hogyan lehetne beszorítani a tárgyalóterembe a politikai érdekeket, hogy irányíthatókká váljanak és kezelhetők lehessenek. Én ugyan épp ki akartam volna szabadítani őket onnan; ők viszont, ott Új-Delhiben inkább oda akarták volna terelni. Így volt egymásnak mondani valónk> ők megtapasztalhatták a nehezen korlátozható politikai érdekeket, amiket én látni és animálni vágytam; én meg lemondhattam (remélve, hogy érteni fogják) a tárgyalóterembe zárt és tervekbe terelt érdekviták hátulütőit (Shukla feszengett; afféle akadémiai emberként ő nálam sokkal szélsőségesebben szocialista volt – miközben Maruti-jának örült, és lányait Londonban taníttatta).

Bangaloréba menet – a vonat is hihetetlen és XIX. Századi volt; a kalauzok utaslistát írtak, kézzel, aztán minden kocsira kifüggesztették, hogy ki utazik benne -, elgondolkozhattam rajta, hogyan is fest itt az alternatívája annak az Új-Delhiben folyó oktatástervezésnek. A lányok az egyetemen itt panjabiban jártak (a delhiiek száriban, az elegánsabb és előnyösebb is volt), a ... kutató intézetben lelkesen mutatták azt a fejlesztési programot, amelyen épp dolgoztak. A program – ilyent akkoriban sokszor lehetett olvasni Unesco-kiadványokban – úgy akarta a falusi oktatást kiterjeszteni és megerősíteni, hogy kivette volna az iskola falai közül (amelyek úgy sem igen voltak), helyette „társadalmiasítani” az oktatást a lá Illich. Ez le is nyugózott, el is képesített. Vonzónak látszott, már-már karnyújtásnyira volt (mint minden délibáb), hogy nem iskola kell ide, hanem egy „tanító társadalom”, amelyben mindenki a szükségletének megfelelő oktatót keres, akik készséggel állnak rendelkezésre, amikor kéri őket. Semmi terv, semmi kényszer. Az oktatás magától alakul, mint az amőba (gekkóim a falon, ahogy szünyogot fognak), mindenki szükséglete szerint. A tervezés – a szovjet is, a kínai is, a kelet-európai is, a kubai meg éppenséggel – emberellenes, mert nem figyel a szükségleteinkre. De a társadalom kibúvik az ilyen kényszerzubbonyokból; különösen az indiai, amelynek nagy hagyományai vannak mesterekben és hozzájuk szegődő tanítványokban.

Meg akartam ezt vitatni a szociológusokkal – ott, a nemzetközi konferencián -, de őket ez nem nagyon érdekelte. Kivéve az RC04-et, az oktatásszociológiai szekciót, amelynek azóta voltam a tagja, hogy a hazai Szociológiai Társaságban oktatásszociológiai szakosztályt kezdeményeztem. Itt olyanok jöttek össze (Shuklán kívül Patrick Diaz vagy Yitzhak Kashti), akik csak félig voltak szociológusok (mondhatni véletlenül vagy kényszerből), félig oktatók, pedagógusok. Általában baloldaliak voltak, jórészt tervezés pártiak. Ha fejleszteni akarjuk az oktatást (ha..., gondoltam én), valami készítés azért kell, valami központi elhatározás, valami erő. Szóval valami tervezés.

Tisztán és egyértelműen hangzott. Kóstolgattuk az indiai konyha remekeit a konferencia fogadásán (én még valami paprikásba is beleettem, roppant csípős volt, tele csonttal – ja, ez vegetáriánus ország); előkelően, akadémikusan, távolságtartón. Angolul (szociológusok, általában). Beszélgettünk a valóság megismeréséről, mérésének hitelességéről, publikálásának

fontosságáról (... egy tanulmánykötetet készített elő, de jó lett volna belekerülni, angolul). Kifelé a repülőtérre megint a kalyibák, a nyújtózó, csontsovány karok, a szívszakajtó reménytelenség. Egy ország – egy szubkontinens – reményre és szeretetre éhesen. (A repülön azért vegetáriánus menüt választottam.)

Amerika

A jumbo jet, amelyre Frankfurtban szálltam – ez 1989 tavaszán történt – hihetetlenül nagy volt. Nagy géppel utaztam Indiába (és máshová is) már; de ez valahogy nagyobbak tűnt az emeleteivel és szokatlanul széles utasterével. A pilótafülke mélyen alattunk helyezkedett el; beszálláskor beleláthattunk, ha lefelé néztünk. Az utazótérben tévé is volt (ma már buszokon is, itthon is előfordul), sokáig föl sem fogtam, hogy a műsort kazettáról vetítik. Takarókat osztottak szét, meg párnát, sokan máris alváshoz helyezkedtek el. Nyugatra indultunk – visszafelé az időben ; így lehetett, hogy Frankfurtból reggel indult a gép, és – bár tizenkét órát repültünk, délutánra már le is szálltunk New Yorkban.

A repülés visszafelé az időben mindig fárasztóbb, mint előrefelé (egyébként is mindig fárasztóbb a földrajzi szélességeket átszelni, mint a hosszúságok mentén repülni). Jet lag, mondták vigasztalóan, amikor még hajnalban sem tudtam elaludni. (Ezt a kifejezést sem ismertem, mint annyi más.). Tudja, Amerika más, ezt a mondást gyakran hallottam és léptenyomon megtapasztaltam. Valami olyasmit jelentett, hogy európai fejjel meg se próbáljam értelmezni (csak hogy nekem persze európai fejem volt).

A Pan Am légitársasággal utaztam; akkor még megvolt mint az Egyesült Államok egyik szimbóluma; hatalmas tornya, amelyen büszkén hirdette a nevét, ott állt a Negyedik Sugárút végén, nem messze a központi vasútállomástól (a fölratot később egy-kettőre leszerelték, a palotát meg eladták -, Tudja, Amerika más, jutott az eszembe). A Pan Am a saját buszával szállított a Kennedyről a városközpontba, megálltunk és leszálláshoz készülődtünk, máris szédelegtem. Miközben a bőröndömet hurcoltam magammal, egy készséges fiatalember odajött (a bőröndöt szerencsére nem akarta hurcolni, tán nem is adtam volna oda). Taxi? Kérdezte (épp kapóra jött). S már invitált, vezetett is pár lépéssel odébb, ahol a sárga taxik álltak (filmekből manapság is ismert). Megállt, kinyitotta az ajtaját, aztán: tíz dollár. Zavaromban gyorsan fizettem. Mennyit kért? Fordult hátra a sofőr, amint elindultunk. Tízet, mondtam. Na látja, én négyért a hotelig viszem. Máskor jobban vigyázzon. (tudja, Amerika más).

Pedig akkor már nem először jártam New Yorkban és a környékén (Washington is beleértve); most is egy ICUS-konferencia előkészítésére tudtam kijönni (fizették az utat, és otthon elengedtek. Még mindig a minisztériumban tartották az útleveletem, de csak a szolgálatit. S a külügyes úgy ítélte meg, hogy menjek, ha szakmailag fontosnak találom. A bomló nyolcvanas évek végét írtuk itthon.) A konferenciázást azonban összekötöttem egy „magánprojekttel”: helyet kerestem magamnak, hogy megpályázhassak egy Fulbright ösztöndíjat.

A Fulbright ösztöndíjat a Fulbright Alapítvány ítélte oda, amelyet egy amerikai szenátor alapított, s hivatalos célja tudományos továbbképzés volt Amerikában (nem hivatalosan az amerikai tudomány és kultúra terjesztése, baráti hálózatának építése, bár akkor még nem voltak alumnusai és egyesülete, mint most itt Magyarországon). Pedagógusok, érthetően, fontos szerepet játszottak benne (az amerikaiak számára mindig fontosabbak voltak, mint az európaiaknak) – de nem elméleti pedagógusok, hanem gyakorlatiak. Ami praktikusán a

nyelvtanárok továbbképzését jelentette; kutatók nem kaptak Fulbrightot. Annál is kevésbé, mert itthon nem független titkárság intézte az ügyeket, hanem minisztériumi főosztály. Knopp János (Knopp András öccse, É kollégájának férje kérdezte tőlem, miért nem pályázom. Mert nem mondtátok, gondoltam, de persze ráálltam (1988-89 fordulója volt már). A pályázathoz azonban ajánlók, sőt fogadók kellettek volna; s én nem tudtam, hová is menjek.

Darvas Péter és Halász Gábor – oktatáskutatók kollégáim – frissebben ismerték az amerikai irodalmat, mint én; épp egy aktuális könyv fordításán dolgoztak (The Behavior of the Education System), Thomas Green, javasolták. Darvas Péter néhány hónapja már New Yorkban volt, a New York Egyetemre sikerült fölveteliznie, feleségével, Nagy Judittal Brooklynban laktak. Fölvette a kapcsolatot ezzel a Thomas Greennel, és segített a háztűznéző megszervezésében (sőt még meg is szállatott). Kimentem a központi pályaudvarra (Central Station, ez is ismert, főként a múlt század eleji gengszterfilmekből), hogy Syracuse-ba utazzam. Korán volt, ezért az sem nyomasztott túlságosan, hogy fogalmam sem volt, hol van Syracuse Amerikában (sőt az európai Szirakúzáról se sok fogalmam volt).

*

A vonat – miután az éktelenül magas és harsányan nyüzsgő csarnokban sikerült megtalálnom a megfelelő vágányt (platform, mi is lehet az, de nem volt nálam persze szótár) – lassan és kényelmesen elindult. Elhagytuk New York belvárosát, döbbenetes felhőkarcolóival és szinte szakadéokban húzódó sugárútjaival, aztán a környékét is lassan, felemás módon összeépült és foltszerűen lebontott külvárosaival, meg gyorsforgalmi útjaival, amelyek fölött és alatt a vonat elhúzott. Északra mentünk, arra már rájöttem, csak nagyon kényelmesen (hogy hol kellene menetrend után érdeklődni, azt még nem tanultam meg; láttam, hogy a közönség sem sokkal tájékozottabb nálam). Órákon át kanyarogtunk félig beépített és félig lebontott térségek között, mintha New York – sőt egész Amerika – mindig éppen építkezett volna (azt is tették). Amikor aztán végleg magunk mögött hagytuk ezt a várost – ezt az óriási, félig elkészült, félig már le is bontott környéket, a szélén egyre újabb és modernebb környékekkel, a belsejében egyre lehangolóbb és vásottabb régi városrészekkel (az amerikai nagyvárosok modellje, csak még nem tudtam) -, csodálatos tájra érkeztünk. A város ragyogása és sebei eltűntek; a vidéki Amerika ölelt körül. Tavasz volt, de foltokban még fehérlett a hó. Egymástól nagy távolságra házak, házcsoportok, lakóhelyek. Fehér sziklák és zúgó vízesések (hogy zúgnak, azt akkor csak gondoltam, később kiderült, hogy valóban zúgnak). Amerika más volt – de mennyire!

Darvas Péter (Judith csak mosolygott mögötte) lelkesen mesélte, hogy most már ő is benne van a „nagy életben”. Már Kiss Jánossal (a filozófus) is találkozott. Igaz, nemigen állt vele szóba azon a fogadáson, amelyre Pétert is meghívták (megtisztelő), de azért mégis: a nagy élet, a „nagy generáció” kapuja. Most már tudta és meg is érezte, hogy ha otthon változások vannak is, azért itt (New York belvárosa) folyik még mindig az igazi élet – az otthoni is. Akik otthon Amerikából jöttek”, s elmondják a pestieknek, miről is van szó, hogyan is kell érteni (a szabadságot, a liberalizmust, a médiát, a nyitást, a nemzetköziséget), azokkal itt most eredetiben is találkozni lehet. Itt van a híres „Új Társadalomtudományi Iskola” (New School of Social Sciences”, s egy jelentéktelen (a többihez képest jelentéktelen) épületet mutatott. A Negyvenkettedik utcán: itt a Városi Egyetem (idekerült később Szelényi Iván is). És idejárom én, mutatta büszkén a New York Egyetem szürke-fekete tömbjeit.

Kicsit jobban értettem, amit eddig nem – az exkluzivitást, amely a hazai szociológiát, vagy inkább a szociológusokat övezte; meg azt a kört, amely körülvette őket, és mindig első kézből értesült. Zömmel idejártak. S ha Péter most örült, büszke volt, szinte dicsekedett, ezt meg

tudtam érteni. Valami hasonló fogott el engem is – nem annyira a beavatotté, mint inkább a leleplezőé. Aha. Szóval innen. Szóval itt... (keletkeznek a hírek, jönnek a nézetek, fogantatnak a kinyilatkozások, amelyek Pesten égi szózatként hatottak).

Ehhez képest én most Syracuse-ba utaztam, egy vidéki egyetemre (mintha Törökországba mennél, mondta rossz indulatúan egy amerikai kolléga, aki Berkeleyben újságot szerkesztett, s a változások hírére, több más kollégájával együtt az Oktatáskutatóba is ellátogatott). Egy vidéken keresztül, amit nemcsak ho elképzelni nem tudtam, de még csak nem is ismertem. Otthon sem ismerte senki. New Yorkban voltam – az igazi New Yorkban -, ami otthon (Pest) a várost, Amerikában azonban az államot jelentette (a várost itt csak New York városának hívták, hivatalosan is: New York City).

Nem igaz – ismertük, csak nem tudtuk, honnan: a Cooper regényekből (ki olvas ma már Coopert, ki ismeri a Bőrharisnyát, ki érti a vidéki Amerikát, egyáltalán: ki kíváncsi rá?). Cooper hazáján vágott keresztül a vonat, ahol megállt – ritkán -, ott klasszikus latin nevek valami érthetetlen és különös szavakkal keveredtek; indián szavak és nevek voltak, az egykor itt élő, küzdő és haló regényes indiánoké. Zökkent a vonat, megálltunk. Poughkepssee, mondták. S aztán már nem is ment tovább.

Vártunk fél órát, egyet, másfelet – végül négyet (!). A vonat nemcsak hogy nem ment – hogy állt -, hanem tanácstalanul álldogált, senki nem tudott semmit. Jó amerikai módon egymást kérdezték – az utasok is egymást, a kalauzok is (örök individualisták, örök telepések, nem voltak hozzászokva, hogy valaki intézi helyettük a dolgokat) – végül még engem is (úgy látszik, kiríttam közülük). Aztán – jó amerikai módra, emberi módra – pletykák kezdtek terjengeni, balesetről, betegségről, szerencsétlenségről. A vonat még mindig állt, már alkonyodott. S félúton voltunk Syracuse felé.

Tom Green – ragaszkodott, hogy így nevezzem, semmi professzor, semmi Mr Green (az aztán végleg nem), Tom – négy vagy öt órát várt rám az állomáson, mire a vonat beért. S már húzott is kifelé, nagy késésben volt, sietett. Valahol a prérin felejtett, már nem a csodálatos tájban, de még távolról sem városban. Valahol, egy elhagyott helyen állt az állomás. S az állomáson sétált fel-alá Tom. Bosszankodás helyett csak nevetett. Mi itt mér rég nem használunk vonatot. New Yorkba kocsin megyünk, vagy repülünk. A vonatnak száz éve volt, aztán – a háború környékén – meghalt; helyét a kocsi és az autópálya vette át (highway, először hallottam), csak mire megépültek, addigra a repülés vette át a szerepüket. Megálltunk a campuson (ezt is most hallottam, meg ezt is... meg ezt is..., kár tovább mondani), hogy valamit együnk.

A campuson McDonalds (nálunk nemrég nyitott Pesten), benne hallgatók szolgáltak fel, Tom csekket fizetett (és ezt is most láttam...). A csekket bal kézzel töltötte ki, de jobbal írta alá. Balkezes vagyok, magyarázta. Jobbal azért írok alá, hogy ne hamisítsák. Előttünk, fölöttünk nagy, széles gyepszőnyeg húzódott, egész park, középen lépcsősor. A lépcső telisteli hallgatókkal – fiatalabbakkal és idősebbekkel, fiúkkal és lányokkal, színeseekkel és fehérekkel, ázsiaiakkal meg afrikaiakkal; beszélgettek, sütkéreztek, vagy csak úgy voltak. A lépcsősor fölött – az egész kép tetején, mintegy zárásként – kupolás téglapépület trónolt, főbejárata és ablakkeretei, faszerkezete fehérre kifestve. Tom látta, mennyire tetszik. Szép? Azzal tovább vitt.

Syracuse vidéki egyetem volt, akkor is tudtam, de azt még nem, hogy ez Amerikában mit jelent. A sok sötét, gránitból épült New York-i egyetem hirtelen elmúlt; itt zöld volt a fű, piros

a téglaburkolat, fehérék az ajtók, ablakok, körben, távolabb faházak, akár csak valami cowboy filmben (a faházakon görög betűk, angolszász egyetemi hagyományok szerint). Annyi, mintha Törökországba mennél – mondta megvetően az az amerikai kolléga ott Pesten. Éreztem, hogy nincs egészen igaza. Itt már tudtam is, mennyire nincs.

Az egyetem – mert ez gazdag és híres egyetem volt, csak mi otthon, tájékozott pestiek, mit sem tudtunk erről – szállodát is tartott (Sheraton – Pesten elképesztő luxus, itt napi használat). Itt Tom megszállatott. Másnap bevitt az épületbe, ahol dogozott, bemutatott a dékánnak, és megkérte, hogy lehessen ott Fulbrightos. (Semmi nem azt jelentette, mint nálunk: az épület elhasznált barakknak tűnt belülről, a dékán egy hivatalnok volt, Tom pedig brown bag-et hívott össze, közösen majszolták a szendvicseiket, amiket barna zacskóban hoztak magukkal, miközben kérdegettek, aztán egytértettek).

Visszafelé határozott és magabiztos voltam (s ezúttal a vonat sem késett, legalább is nem négy órát). A Central Station-ról úgy léptem ki a New York-i nyüzsgésbe, mint falusi fiú a városba. Azzal a szándékkal, hogy ha visszajövök, a kedves és meghitt Syracuse-ba megyek. (Péter elégedett volt, meg csodálkozott is. Hát igen, ezt ő szervezte – de tényleg ilyen jól sikerült?)

*

Pesten állt a bál; 1989 késő tavaszát írtuk. É érettségi elnök volt a pesti Kőrösi Csomában; fölfüggesztette a vizsgát, hogy együtt nézhessék – tanárok és gyerekek – Nagy Imre temetését. Emlékművek és tabuk dőltek, és egy elég torzonborz fiatalember, idegességében hadarva, a legnagyobb nyilvánosság előtt egyszer csak kimondta, amire évtizedek óta vágytunk (én, a szüleim, É családja, a rokonság, aki fontos volt): hogy az oroszok menjenek haza. De ezt már csak fél füllel hallottuk, és csak fél szívvel tudtunk örülni neki. A másik fülünk, másik szemünk, szívünk másik fele már Amerikában járt. Megkaptam az ösztöndíjat, és augusztus végén Syracuse-ba érkeztünk.

Tom várt. A Sheraton-ban foglalt szállást nekünk, aztán onnan kivett (az ösztöndíjhoz képest nagyon drága volt), és néhány napig maguknál szállásolt el. Nem túl messze – de nem is közel, úgy félórás autózásnyira – lakott Syracuse-tól, egy domb tetején, egy faluban (város, javított ki, falu csak Európában van), amelyet Pompey-nek hívtak. Az emeletes faház is amolyan volt, mintha Cooper találta volna ki, az emeleten, nagy füves pusztára, távolabb erdőre nézve Tom üldögélt a szobájában, az íróasztalán nem könyvek, nem kéziratok és papírhalmok tornyosultak (mint filozófushoz illett volna), hanem egyetlen számítógép. „A filozófus otthona”, közölte, és körbemutatott (de nem így mondta persze, hanem így: *Philosoph in Residence*, hadd törjem a fejem rajta). A mezőn lovak legeltek, oldalt egy traktor állt. Ezt az egész birtokot fillérekért vették (no, azért valamivel többért), mert szinte semmivel költöztek ide Nebraskából. Ahol mindkettejük szülei az egyetemen dolgoztak. (A lovakat meg a gyerekek szerették – „a gyerekek” már felnőttek voltak, négyen, családdal).

Az az egy szűk év, amit Syracuse-ban töltöttünk (Amerikában, mondtam aztán itthon az egyszerűség kedvéért – de mit tudtam és mit tudok én Amerikáról) nem volt elég, hogy mindent fölfogjak, amit láttam, láttunk. Tom és a felesége segített, amikor tudott, de ritkán tudott (nem tréfásokat kérdezel, hanem tréfásan, mondta egyszer). Annál is kevésbé, mert Amerika (mondjuk inkább Syracuse – meg a Poughkeepsie-nél álldogáló vonat) a segítségre épült, de nem a segítségre. Syracuse-ban, mintaszerűen tömegközlekedés volt, de hiába álldogáltunk a megállóhelynél, busz csak nem jött. Végül fölhívtam a segélyvonalat, egy kedvesen (amerikaiasan) csicsergő hang: hívja ezt a számot. S letette. Hát ettől a busz nem

jött (mint kiderült, nem buszok voltak ezek, mi inkább iránytaxiknak neveztük volna őket). A segítség mindig azoknak szólt, akik legalább egy fél lépést megtettek már; az első lépést – az első befektetést, az első próbálkozást mindig megadnak kell tenned.

Ennek szellemében akartam szobát foglalni; a fulbrightosok washingtoni eligazításán az egyetemi kollégiumokat javasolták. Állatkert, mondta röviden és jelentősen Tom, oda ne menjetek. S akkor aztán keresett lakást (bár nyilván azt gondolta, hogy ezek az európaiak...). A szélesen elterpeszkedő exkluzív (annak látszó) kis lakótelepen még uszoda is volt; na, ezt nehezen fizetném ki az ösztöndíjból, gondoltam. De nem, ez csakugyan olcsó volt – ott legalább is annak számított. A faházakban vagy huszonöt lakás volt, körbeépítve az úszómedence körül; mind két szobásak (ott nappalinak és hálónak nevezték), évente cserélődő lakossággal, vendégtanárok és vendéghallgatók családosan. Mindenhez praktikusán közel, mondta Tom, bevásárlás egy lépésre. Egy lépésre mentem, megvettem az első vacsorámat a kis boltban az utca túloldalán; egy vagyon. Hogy fogunk kijönni? Ja, vásároljatok a bevásárló központban, ott minden olcsóbb (akkori fejjel ez is érthetetlen volt: ez a rossz kis bolt drágább?) Csakhogy ahhoz autóra van szükség. Autó? Nekem? Amerikában? Hát igen, autó nélkül egy lépést sem lehetett tenni – már ha autónak volt nevezhető az a csotrogány, amelyet ötszáz dollárért vettem. Nem csaptak azért be, egész évben baj nélkül ment (sőt ugyanannyiért túl is adtam rajta).

Amerika, autó, lakás, professzori állás (na jó, vendégprofesszor, csak egy évre, s itt különben is mindenki professzor, aki tanít) – ez É-nak annyira tetszett, hogy valósággal megújult. Mintha megint egyetemisták volnánk, mondogatta (igazán soha sem voltunk azok). Amire itthon soha nem volt hajlandó: nadrágot vett, edzőcipőt, dzsekit, hajlandó volt kiejteni a th hangot, sőt vezetni akarta az autót is (csak automata sebváltón múlt, hogy mégse). Bár a szomszéd bolt drága volt nekünk (fizetést nem kaptunk, én valami honoráriumot egyszer, adóbevallásával hosszan és reménytelenül bajlódtam), ruházkodni nagyon is tudtunk. A magunkkal hozott csomagokról egy-kettőre kiderült, mennyire fölöslegesek; legjobb lett volna egy bőrönddel jönni, vagy még azzal sem. Amerika (jó, Syracuse) a bevándorlók országa, üres kézzel jönnek, bőröndöket cipelve távoznak. AZ bőröndöket is a thrift shopban vásároltuk (takarékos, mondatja az amerikai eufémizmus, de magyarul: az ócskásnál); de ez az ócskás – különösen az egyháziak, ott a környéken (s még sok helyütt), jókat árultak; nekünk akkor, Pestről jövet a legjobbakat.

A templomok alagsorában – inkább gyülekezeti házak voltak ezek, kultúrházak, közösségi központok, álságos tornyokkal, amelyek fél harangot sem bírtak volna el – a „takarékos” boltok árultak a gyülekezeti tagok adták össze; ott vásárolni nem szégyennek számított (mint itt, Pesten még sokáig), hanem adakozásnak. Templomba jártunk, szorgalmasan, mint itthon sohasem. Tapasztalataink nyomán mindketten elidegenedtünk egyházainktól, minden alkalommal tudtuk az okát, miért nem megyünk istentiszteletre, még sátoros ünnepeken sem. Ha itt valaki nem járt – nem járt volna, mint más ösztöndíjas hazánkfiai tették – templomba, nagyon rosszul jár: végleg magára marad. Mert társas élet ebben a vidéki városban nem volt; aki társaságot keresett, be akart kapcsolódni, ismeretséget próbált szerezni, annak az első útja a templomba vezetett.

Melyikbe? Európai fejünkkel mi hol az evangélikusokat kerestük (lutheránus, javítottak ki, az evangélikus fundamentalistát jelentett), vagy az unitáriusokat (univerzalisták, helyesbítettek, összeolvadt a kettő, szegény kis egyházam otthon – na hiszen!). A legjobb azonban a szomszéd templom volt, a kavicshegyi reformátusok (hogy megmagyarítsam a nevüket), már csak azért is, mert kollégáink, szomszédaink és egész környezetünk odajárt. Ott aztán volt

családiaskodás, együttlét, közösségi élet és kapcsolatépítés. A lelkesz (nem használta az előkelősködő angol „tiszteletes”-t) a prédikáció után fölszólította a hallgatóságot, hogy szóljanak hozzá, vagy bekonferált egy-egy valakit, akinek mondanivalója volt. S az illető elújságolta, hogy a fia most jött haza, a felesége, meggyógyult, a kislányának új barátja akadt. Aztán – istentisztelet! – közösen levonultunk az alagsorba süteményezni és teázni, meg folytatni a fecsegést (hihetetlen, elképesztő és nevetséges tájékoztatlanságok, meg imponáló és lelkesítő „helyi kezdeményezések” vegyüléke). S mi még tovább surrantunk, megnézni a thrift shop-ot.

*

Míg É a mosómedvét és a mókusokat etette, amelyek be-bekukkantottak az ablakunkon (a mosómedve még be is akart mászni hajnalonként), addig én szorgosan jártam az egyetemre. Talán túl szorgosan is. Nem vendégtanár voltam ugyanis, hanem annál több, vendégtudós, nekem ilyen kötelezettségeim nem lettek volna. (Én ugyan jobban szerettem volna, ha professor-nak hívnak, nem scholar-nak, de fölvilágosítottak. Aki tanít, mind professzor, de a scholar-nak nincsenek órái. S ez jó. Mert ha vannak, akkor van hetente legalább tizenöt, ha nem húsz. Tomnak, aki pályája végén járt is volt vagy tizenöt.

Az óra sem óra volt persze, ahogy itt megszoktuk – előadással, szemléltetéssel, hiányzó, hallgatókkal -, sokkal inkább a levelezők elszántságával és odaadásával. Meg (tisztelet ne essék, szólván) a tájékoztatlanságával. Tom, aki a „nevelés alapjait” tanította, meg sem próbálkozott egyetemi előadásokkal – lehet, hogy nem is tudott volna ilyesmi tartani. Arra korlátozódott, hogy kérdezzessen, és arra épített, amit válaszolgattak neki. (Ebből amolyan pedagógiai wikipédia kerekedett ki; Tom óta értem a wikipédiát, és a wikipédia óta Tomot.) A válaszokat komolyan vette, igen komolyan; anyagát – amely a pedagógiai alapfogalmakat járta körül – abból építette össze, amit a hallgatóság válaszolt neki arról, mit hogyan ért. Ehhez használt valamit, amit ámulva figyeltem, a számítógépet. Előadásának kiinduló megállapításait föltette a szerverre (nem értettem a technológiáját, pedig többször is elmagyarázta), aztán megkérte hallgatóit, hogy írjanak válaszokat rá. Egyik nem olvashatta a másikat, csak Tom az összeset. S egybeszerkesztve adta aztán közre mint a pedagógia egyfajta köztudatát.

Elavult gépeket használtak – amilyeneket nálunk, akik frissiben ismerkedtünk vele – még és már nem is láthattunk; épp csak nem töfögtek és csikorogtak. Meg hihetetlenül újakat (egy ilyent magam is vettem, épp kiszuperálták Amerikában, itthon még megcsodálták; egy hordozható Toshiba-t). Még hihetetlenebb volt, hogy nem a boltból vették (az én európai eszem szerint), hanem csomagküldő szolgáltatótól. Nekem is ajánlották, csak töltsen ki a csekket, tegyem borítékba, s küldjem. Ne ajánlva? Kérdeztem ártatlanul, de nem is értették. Ez a biztonságos, felelte Vincent Tinto (ismert felsőoktatási kutató, de én persze erről sem tudtam semmit előzőleg), ha csalnak, az egész amerikai kereskedelem fölborulna. S csakugyan: kedvezményesen (az oktatásban dolgozóknak kedvezmény járt, utánuk a boltok nem fizettek forgalmi adót) és napok alatt kaptam meg a gépemet – egy japán cégtől, valahonnan Kaliforniából.

A tudóskodásból elég volt; a második félévben tanítani akartam (a szemeszterek iskolai féléveket jelentettek, nem egyetemieket, mint Európa-szerte). Alig tudtam. Hallgatóm volt ugyan – főként doktorok (magiszteri fokozatot nem lehetett szerezni, nem is akartak; az alapképzés után évekkal inkább a doktori képzést választották, bent ülve az intézetben vagy dolgozva a dékánián). De a hallgatók, hogy úgy mondjam, nem hallgattak, hanem beszéltek

inkább (s kollégáim erre voltak fölkészülve is, akár csak Tom; ha előadást kellett tartaniuk, azt előre megírták, a szabad beszéd fölkeszületlenséget és megbízhatatlanságot jelentett). Sőt, hogy úgy mondjam, azért jártak a kurzusomra – az egyetemre -, hogy beszélhessenek. Elmondhassák, min dolgoznak most, és megkérdezzék, mi a véleményem róla. Sőt, hogy kikérdezzenek – eljuttatva a saját fölkeszülettségem határáig. Aki nem volt edzésben – mint én -, csak saját felsőoktatási emlékeire támaszkodott, kezdetben nehéz pillanatokot élhetett át (mint én). Míg meg nem találtuk a közös témát.

A közös téma a magyarországi változások voltak – a kelet-európaiak, tágabban értve -, engem, Magyarországról persze legjobban a saját változásaink érdekeltek; őket, érthetően, egy tágabb kontextus is. Erre lehetett volna készülni, ha tudtam volna a tényleges változásokat; de azokat nem igazán tudtam, tudtuk, vagy csak egy darabig (amíg az otthoni emlékek még frissek voltak). Egy nap Tom fölényes kis mosollyal jött be, hogy elújságolja: a magyarok visszaállítják a címert, s hogy megkérdezze, miért fontos ez. Miért fontos – mintha mellbe vágtak volna. Volt fontosabb ennél? Kis túlzással, ez egész ötvenhat ekörül sűrűsödött, forgott – vagy legalább is ebben fejeződött ki (meg a kádári kompromisszum is a se nem Kossuth- se nem Rákosi-címerrel). Próbáltam magyarázni; amennyire tudtam a nehézkes nyelvtudásommal, ami több mindenre elég volt, de arra nem, hogy a köztünk húzódo kulturális szakadék (bár kedveltük egymást) átsegített volna. Én már a zsebemben éreztem az új (rég) címeres útlevelemet, nem a minisztériumban. Ő, aki címet sem ismert (a nevét sem tudta, shield-nek mondta, ami nekem, nálunk cote d’arms-nak, cote of arms-nak hangzott és számított), meg a nemzetet is másként értette (indian nation, mondta, és azt értette rajta, amit itthon törzseknek mondtunk), nem tudta elképzelni, miért fontos mindez.

Így egy ideig azzal leptük meg egymást, hogy Tom reggelente beszámolt a furcsa és egyre értelmezhetetlenebb kelet-európai fejleményekről, én pedig megjósoltam, hogy mi következik ezután. Csodálkozva állapította meg ő is, meg a hallgatóság is, hogy mennyire eltalálom a fejleményeket (én azon csodálkoztam volna, ha nem találom el). S ez is bekövetkezett idővel: az, ami Romániában történt, nekem is váratlan volt; azt pedig, hogy ezt a magyarok kezdték Romániában, végképp nem értették: magyarok, hogy kerültek oda?

*

Nemcsak én voltam zavarban; más magyarok is Amerikában. Tom kapcsolatai nagyon jók voltak – csak később jöttem rá, mennyire meghatározó tagja a neveléstudományoknak (sőt, hogy én magam is idéztem egykor a disszertációmban -, sokféle beajánlott, konferenciákra, egyetemekre, kutatásokba. S mert a Fulbright ezt külön finanszírozta – egy hetekig tartó körutat az amerikai egyetemeken -, sokak tanácsára Kaliforniába mentünk. Kalifornia – Syracuse-ból nézve ez az Éden maga volt, ahol nincs hideg, nem kell fűteni, nem síkosak az utak és nem kell havat takarítani. Syracuse-ra azon a télen akkora hó esett (a Nagy Tavak miatt mindig ekkora van, mondták), hogy térdig gázoltunk benne; igaz, félóra alatt eltakarították, alig várták már (az önkormányzat fizette a benzinkutasokat, bevásárló központokat, hogy gépeket szerezzenek és takarítsanak). Los Angeles mégis Éden volt a Cooper-i vadon és a Syracusi tél közben; Tom beajánlott Burton Clarknak.

Akkor még nem ismertem Bobot-t – pedig Tom pontosan elmagyarázta, kihez küld -, csak sokkal később s csak Európából visszanézve fogtam föl, hogy a felsőoktatási kutatások megalapítójával találkoztam s beszélgettem akkor. Az UCLA (University of California, Los Angeles) központi épületei sárga fényben úsztak; ... magas volt kissé hajlott, szemüveges, mosolygós és odafigyelő Ilyen közletről nem látszott akkora nagy embernek, mint később

Európából; inkább szerény tanárnak, mint meghatározó tudósnak (s ma sem vagyok biztos benne, melyik is volt igazában). Beszélgetni azonban nem sok mindenről tudtunk. Én nem értettem eléggé a felsőoktatáshoz (egyáltalán nem érttem hozzá), így értelmesen kérdezni sem tudtam, nemhogy megvitatni vele, mondjuk, az általa javasolt erőteret, amelyben a felsőoktatás, állítólag mozog. Ő pedig, ott, a Csendes óceán partján lényegesen kevesebbet hallott és tudott a kelet-európai változásokról; s ha mégis, számomra furcsán összekapcsolta a dél-afrikai változásokkal (körülbelül ez és ennyi szűrődött akkor el odáig; a Csendes-óceán parti Amerika szemét főként a túlsó partra vetette, ami Kína volt és maradt (... könyvében is az egyik felsőoktatási paradigma).

A Csendes-óceán partján (Berkeleyben és San Franciscóban) is találkoztunk azonban magyarországiakkal (a Stanford Oktatáskutató Intézetében egy hölgy rám szólt> Nem magával találkoztam az Oktatáskutatóban). Szelényi Iván akkor még ott tanított, és éppen Csepeli Györgyöt hívta meg magához (korábban Manchinék töltöttek vele éveket). Szelényi már nem az a Szelényi volt, akivel én – húsz évvel korábban – az Akadémián megismerkedtem. Akkor fiatal és dinamikus férfit ismertem meg – készséggel állt kötélnek, legalább egy interjú erejéig, szépen, nyomdakészen fogalmazott. Most olyan valakivel találkoztam, aki bár tudósi pályája csúcán áll, e csúcs fölött azonban még magas, beérhetetlen, szinte beláthatatlan csúcsok is vannak. A fiatalság (és itthoni ismertség) ruganyos önbizalma mintha lefoszlott volna róla; gondolkodóbb, mérlegelőbb lett, enyhe keserűséggel. A szociológiát én otthon mint a társadalmi változás menedzsereit ismertem meg; itt, magyarázta, a szociológiának nem sok beleszólása van abba, ami körülötte történik (s különben sincsenek nagy társadalmi változások). A szociológusok pedig főként tanítanak, és főként olyanokat, akik valami könnyebbet szeretnének addig is, amíg pályaerettek lesznek; azaz rájönnek, mit is akarnak kezdeni az életükkel (csakugyan nem az a közönség, amit Huszár Tibor körül láttam). Előadását hallgatva – meghívta Coleman-t is – az a benyomásom támadt, hogy nincs kellően lehorgonyozva a valósághoz (a társadalomhoz); Coleman akkor írta éppen nagy összefoglaló könyvét a szociológiai jelenségvilágról (...). De hát ez a szociológia, mondta, oktatólag (kioktatólag) Coleman. Neked, gondoltam én; Szelényi bölcsen hallgatott, mint aki mindkettőbe belekóstolt már (az amerikai professzorokat is elfogta az elméletépítés vágya, úgy pályájuk csúcán vagy végén – csak a fölkészültségük és a műveltségük volt mindig is kisebb német kollégáikénál).

Uzsonnázni ültünk le a szabadba (január volt, de itt, Los Angelesben ez volt a természetes), Szelényi É-t is hívta (kicsit udvarolt), Csepeli is megjelent. Csepeli Györggyel legutóbb a közös könyvünkön dolgoztam tartósan együtt – akkor okos volt, izgatott és zavarodott is kissé; lakás- és családi gondokkal küzdött. Most, húsz évvel később, inkább rossz kedvűnek találtam. A haza változásokról beszélgettünk, próbáltam kitalálni, ki hol helyezkedik el egy képzeletbeli politikai palettán (képzeletbeli már csak azért is, mert magam sem tudtam már pontosan, milyen is az az igazi paletta). Csepeli György elég egyértelműen szabadságelvű volt, olyasvalaki, mint akik engem az Oktatáskutatóban körülvettek. Szelényi azonban nem volt ennyire egyértelmű (amit életpályája is sugallt), valahol a politikai szabadság és a nemzeti elkötelezettség hívei közé pozicionálta magát; talán közelebb hozzám, minjt m ost Csepelihez. Latolgattuk a választási esélyeket otthon. Gyuri egyértelműen és harciasan kiállt a liberalizmus győzelme mellett – végre! -, és hasonló egyértelműséggel a nemzeti elkötelezettség mellett álltam (végre, mondtam és gondoltam én is). Szelényi bizonytalan volt. „A fölmérések”, mondta. Én lecsaptam erre: hiteltelen. A szocialistákat elsöpörte az idő, Magyarországon – ahogy én ismertem – az én kollégáim, a pesti szabadságpártiak vidéken nem győzhetnek. Itt aztán abbahagytuk, talán jó is volt (később m indhár munkat igazolt az idő, más-más időben és módon).

*

É előbb ment haza – a munkahelye hívta -, én még néhány hetet maradtam (s még hívtak is a nyári szemeszterre, talán tovább is). Ez most már nem jókor jött; mennei akartam, mennem kellett. S ha egyszer megfogalmazódott a gondolat, akkor már nehezen telt az idő. Eladtam a kocsit, és megfogadtam Tom tanácsát: New Yorkba inkább repülni kell (a Mohawk nevű New York állami légitársasággal). A Kennedyn végeláthatatlan sor, mintha mindenki haza (épp Magyarországra, Pestre) akarna menni. Érdekes, kifelé nincs útlelvizsgálat; volt egy pillanat, amikor úgy tűnt, mégis lekéssük a gépet. De mégsem, a gép Frankfurtban landolt, várni kellett a pesti átszállással, az éjszakai út után a reptéren magamhoz tértem. Pesten egy új világ. Vámosok nem voltak, az útlelvizsgáló határőrök (ávósoknak neveztük és tartottuk is őket) most nem morcosan néztek, hanem mosolyogva; még segítettek is. Az útlevelemet (a régi címerrel) inkább csodálkozva nézték, mint vizsla szemekkel, intettek, mehettem. É lelkesen várt – én lelkesen érkeztem. Az Újvilágból egy új világba jöttem.